

5 yamg

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

**Kdirniyazov M. -Sh.
Kdirniyazov O.-Sh.**

**ANTİK DA'WİR XOREZM
TsİVİLİZATsİYaSI TARİYXI**

No'kis-2014

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARG'I HA'M ORTA ARNAWLI BİLİM
MİNİSTRLİGI

QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETI

Tariyx ha'm Arxeologiya kafedrası

Kdırniyazov M. -Sh.

Kdırniyazov O.-Sh.

**ANTİK DA'WİR XOREZM
TsiVİLİZATsiYaSi TARIYXI**

No'kis-2014

Qdarniyazov M.-Sh., Qdarniyazov O.-Sh

ANTİK DA'WIR XOREZM TSİVİLİZATSİYASI TARIYXI
"Arxeologiya" ha'm "tariyx" qa'niygelikleri ushin. Oqıw – metodikalıq qollanba. No'kis, 2014 j. 85 bet.

Oqıw – metodikalıq qollanbada Qubla Aral boyı, Xorezm alabında jaylasqan elatlardıń a'yyemnen qa'liplesken qalaları, siyasiy, ekonomikalıq ha'm madaniyat tariyxı jaratılǵ'an. Avtorlar jazba derekler, arxeologiyalıq qazılmalar, tariyxtańıw a'debiyatlarında toplang'an bay artefaktlardı sahsırmalı u'yrenip Aral boyı aymaqlarında ertedegi urbanizatsiya ha'm tsivilizatsiya protsesslerinin' rauajlanıw basqıshları, man'ızı, antik da'wirdegi ma'deniyat tariyxı boyınsha juwmaqlar shıǵ'aradı.

Bul oqıw – metodikalıq qollanba "arxeologiya", "tariyx", "iskusstvo tariyxı" qa'niygelikleri boyınsha bilim alıwshı bakalavr, magistr bag'darı studentlerine oqıtılattıǵ'ın «O'zbekstan tariyxı», «Orta Aziyanın' a'yyemgi ma'mleketleri ha'm qalaları», "Tsivilizatsiya tariyxı", «Qaraqalpaqstan tariyxı», "Xorezm tariyxı" pa'nleri ushin qosımsha arnawlı ilimiy a'debiyat sıpatında usınıladı.

İlimiy redaktor: t.i.d., professor SAGDULLAEV A.S. (Mirza Ulug'bek atındag'ı UzMU. Tashkent).

Pikir bildiriwshiler: t.i.k. G'.X.XOJANIYAZOV (O'z İA QQB QQGİİİ "Arxeologiya" bo'limi bashlıǵ'ı. No'kis);

t.i.k., dotsent A.X.BERDİMURADOV (O'zR İA G'.G'ulamov atındag'ı Arxeologiya instituti. Samarqand).

Qollanba F.1-78 "Xorezm tsivilizatsiyası tariyxı" (Xorezm tsivilizatsiyasını tadqiq etishning zamonaviy moh'iyatı) atamadag'ı ma'mleketlik grant tesa'ykest jobasına sa'ykes tayarlandı

KIRISIW	4
I-BAP. XOREZM TSİVİLİZATSİYASI TARIYXNASA'YKESI	11
I.1. ORAYLIQ AZIYADA ANTIK DA'WIR TARIYXIN IZERTLEW	11
I.2. ARAL BOYI, XOREZM ALABINDA A'YYEMGI DA'WIR TSİVİLİZATSİYA TARIYXIN U'YRENIW	16
II-BAP. ANTIK DA'WIR XOREZM TSİVİLİZATSİYASI ESTELIKLERI	25
II.1. QALALAR-QORG'ANLAR	25
II.2. QONIS-QORG'ANLAR	38
III-BAP. ANTIK DA'WIR XOREZM TSİVİLİZATSİYASI HA'M ORAYLIQ AZIYA MA'DENIYAT TARIYXI	50
JUWMAQLAW	66
PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR	70
GLOSSARIY	74

9

Temann' aktualig'i. O'zbekstan Shig'is tsivilizatsiyasi oshaqlarinn' biri. Tsivilizatsiya tu'siniginin' h'a'zirgi zaman a'debiyatindag'i man'izi. Xorezm alabindag'i tsivilizatsiya tariyxinn' a'yyemgi basqishlari.

O'zbekstan Respublikasinda ma'mleket g'a'rezsizligi qolg'a kirgizilgennen baslap elimizde jan'a oy-pikirler, tariyxiy izertlewler g'a'rezsizlik ideyasi talaplarina say ju'rgizilmekte. Tariyxiy o'tmishke, o'zlikti an'lawg'a, h'alqimizdin' h'aqiyqiy tariyxin jaratiwg'a ken' mu'mkinshilikler ashildi. Bul tarawdag'i a'meliy h'a'reketlerge O'zbekstan Prezidenti I.A.Karimovtin' bir topar tariyxshi, ziyalilar menen 1998 j. 27 iyun ayindag'i ushurasiw, Ministrlar Kabinetinin' «O'zbekstan Respublikasi ilimler akademiyasi Tariyx instituti xizmetlerin jetilistiriw» boyinsha 1998 j. 27 iyun sa'nesindegi qarari o'z waqtinda ja'riyalang'an metodikalig'ila'j, negiz boldi.

Prezidentimiz I.A.Karimovtin' «Tariyxiy yadnamasiz keleshek joq» - dep atalg'an shig'arsa'ykesi tariyxiy yadnama, ma'nawiy turms ma'selelerin o'zine ja'mlestirgen, tariyx pa'ninin' ja'miyet aldindag'i wazypasın ko'rsetiwge ja'rдем beredi (1998 j). Prezidentimizdin' «O'z keleshegimizdi o'z qolimiz benen qurmaqtamiz» - dep atalg'an miynetinde bolsa- «Milletti asiraw kerek, milletti asiraw ushun bolsa onin' h'aqiyqiy tariyxin u'yreniw, abaylap qorg'aw kerek» - deb ko'rsetken edi (1999 j.). Bul joqari ma'nistegi ko'rsetpe pikirler tariyx pa'ninin' ja'miyet turmsindag'i ornın ja'nede teren'irek izertlewge ahp kelmekte.

Usı metodologiyalıq tu'sinikler, ko'rsetpeler elimiz aymaqlarında ertedege urbanizatsiya, ma'mleketshilik negizleri, tsivilizatsiya tariyxı basqışhlarına baylanış ma'selelerdi, tariyxıy sha'rt-sha'rayatlardı h'a'r ta'repleme izertlew tariyx pa'ninin' aldindag'i a'h'miyetli uazypalardın' biri esaplanadı degen pikirdi payda etedi.

Ha'zirgi zamanda "tsivilizatsiya" tu'sinigi ilimde ja'miyettanıw iliminin' jan'a tarmag'ı bolıp "tsiviliografiya" yaki "tsivilizatsiyalar xaqqındag'i ilim" tariyxı ma'nisinde tu'siniledi, izertlenedi. İlimnin' bul tarawınn' qa'liplesiwine du'nyag'a belgili ilimpazlar - F. Gizo, G. Boklem, O. Shpengler, A.Toynbi, F. Brodel, V. Vernadskiy, N.

Mutseev, A. Metlinskiy, N. Danilevskiy, P.Sorokin, E.Chernyak, H.Kuzik ha'm t.b. u'les qosqan.

«Tsivilizatsiya» so'zi frantsuz tilinen kelip shıqqan bolıp, birinshi ret 1775-jılı Frantsiya a'debiyatında payda boladı (Mirabonın' "Adam dıstı yaki xalıqlar h'aqqında traktat"). Tsivilizatsiya-latin. "civilis"-gradanlıq, ma'mleketlik degendi an'latıp, bul ma'deniyat (rus "kultura") so'zinin' sinoniminde bildiredi. Sol waqıtta bul tu'sinik ma'deniy rawajlanıwdın' ulıwma da'rejesin ko'rsetken. XIX-a'sirdin' 20-30 jıllarınan baslap ko'birek u'lken da'wirlerdi an'latatug'm tu'sinik sıpatında qollanilatug'm boldı. L.Morgannın' tariyxıy da'wirlestiriwinde ja'miyet rawajlanıwdag'ı u'shinshi basqışhqa «tsivilizatsiya» atı berilgen. Ja'miyetlik pa'nlerde tsivilizatsiya tu'sinigi negizinen ma'deniyat ha'm ma'deniy rawajlanıwdın' barlıq ta'replerin qamtıwshı ma'niste o'zine ta'n mazmun quraydı. Ha'zirgi waqıtta «tsivilizatsiya» so'zi ma'nisi ja'miyet tariyxinn' belgili basqışı, xalıqlardıń turms-ta'rizi, xojalıq ju'ritiw usılları, adamlar, aymaqlar (region) arasındag'ı o'z-ara ma'deniy qatnaslar, a'sirler dawamında qa'liplesken materiallıq ha'm ma'nawiyat, ja'miyettin' rawajlanıw protsessinde adamlardıń tvorchestvolıq iskerligi ha'm qa'bileterinin' biri-birine ta'siri, juwmag'ı ha'm pu'tkil du'nyanın' rawajlanıwdag'ı uzaq da'wir sıpatında tu'siniledi. İlimde «Shig'is tsivilizatsiyaları», «Batis tsivilizatsiyaları», «Rim tsivilizatsiyası», «Grek tsivilizatsiyası», «Zamanago'y tsivilizatsiya» - degen tu'sinikler bar.

Antik da'wir tsivilizatsiyası degende-ja'miyettin' rawajlanıw basqışı, da'rejesi materiallıq ha'm ruxıy ko'rsetkishleri tu'siniledi. *Antik da'wir (antichnost)*-(frants., latin "antiques") tu'sinigi tariyxıy, ma'deniyattanıw ha'm filosofiyalıq a'debiyatlarda ko'binese a'yyemgi zamandag'ı grek-rim tariyxı, o'tmishi, klassikalıq a'debiyat, iskusstvo jetiskenliklerinin' ko'rmsi, juwmag'ı retinde qaralıp kelgen. A'yyemgi da'wir ma'deniyat tarawındag'ı jetiskenlikler Shig'is Evropa, Kavkaz artı, Jaqın Shig'is h'a'tteki Orta Aziyanın' tu'slik aymaqlarına tarag'an. Ha'zirgi zamanda antik ma'deniyatı tu'sinigin a'yyemnen qa'liplesken ma'deniy miyras jetiskenlikleri retinde kabil etedi. Ma'deniyattın' bul da'wirlik tu'rleri o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye.

Tsivilizatsiyanın' qa'liplesiwinin' en' a'h'miyetli faktorları qatarında qalanın' (protogorod-qalasalıq) ha'm jazıwdın' payda bolıwı esaplanıladı. Tsivilizatsiya tariyxın izertlewın' o'zine ta'n kriteriya - o'lshemleri bar. Ma'selen Yu. Kachanovskiy o'zine deyingi tsivilizatsiya tariyxına baylanış izertlewlerdi juwmaqlastırıp onın'

qa'liplesiwine ta'sir jasawshu kriteriya-o'lshemlerdin' *ekonomikalik* (azıq-awqat o'nimlerin islep shıg'ıw, sanaat rawajlanıwı, awıl-qala arasında miynetli bo'listiriw, sawda ha'm aqshanın' payda bolıwı), *ja'miyetlik-siyasiy* (mal-mu'lk ten'sizligi, basqarıw sistemasi, ma'mleket, jerge iyelik etiw onın' miyrasqa aynalrıwı) ha'm *ma'deniyat tarawındag'ı* jetiskenlikler (jazıw ha'm iskusstvo) ko'rsetkishleri menen baylanıstıradı. G.Chayld tsivilizatsiyanın' on belgisin (qalalar, ja'iyetlik sıymıw jayları, salıq-baj dizimi, qaniygelesken o'nermentshilik, jazıw, ilim, pa'n, iskusstvonın' rawajlanıwı, imtiyazlı klass ha'm ma'mleket) ko'rsetken. Bul jerde Gardon Chayld arxeologiyalıq izertlewlerde ashılǵ'an diniy, sawlatlı arxitekturalıq qurılıslar, piramidalar ha'm sag'analar dı qwrıw tsivilizatsiyanın' da'slepki belgilerinen ekenligin atap o'tedi [Childe,1950]. A.Toynbi (1889-1975) tsivilizatsiya tu'sinigi negizinde tariyxtı u'yreniw kriteriyaların islep shıqtı. Ol Eski ha'm Jan'a olardıń 21 izertlewshı ta'repinen u'yrenilgen. Arnold Toynbi tsivilizatsiya teoriyası boyınsha adamzat ja'miyeti tariyxının' son'g'ı mın' jıllıg'ında (eranın' II mın' jıllıg'ı) bes tsivilizatsiya u'zliksiz rawajlang'anın ko'rsetedi. Olardıń u'shinshisi İslam ja'miyetine baylanıslı-ol Arqa Afrika, Orta Shıg'ıstan (Oraylıq Aziya) Qıtayg'a deyingi aralıqta rawajlang'an ("Postijenie istorii",1991). Adamzat ja'miyetinin' o'tmish tariyxın izertlep Toynbi h'a'zirgi zaman turg'ımları "tsivilizatsiyanın' u'shinshi a'wladları" ekenin aytadı. Kısqa waqıt dawam etken, a'piwayı ja'miyet ag'zaları jasag'an aldın'g'ı birinshi, ekinshi tsivilizatsiyag'a qarag'anda u'shinshi tsivilizatsiya a'uladlarının' "o'miri uzaqqa sozilg'an, olar u'iken ayaqlarg'a jaylasqan, tsivilizatsiyalar ta'siri qamtıg'an adamlar sanı ko'p. Olar basqa ja'miyettegilerdi bag'ındırıw, assimilyatsiyalaw jolı menen taralıw tendentsiyasına (qa'siyetlerine) iye"-degen juwmaqlarg'a keledi.

Izertlewshiler usı o'lshemlerge sa'ykes adamzat tariyxına, du'nya ju'zlik rawajlanıwg'a ta'n bolg'an: *globalıq, du'nya ju'zlik, lokalıq tsivilizatsiyalar* qa'liplesken dep ko'rsetedi. Ulıwma alg'anda tsivilizatsiyanı bilıw tariyxı u'sh basqıstıan turadı: b.e.sh. V - e. XV a'a'; XVI - XIX a'a'; ha'm XX a'sir.

Birinsha basqıstıa - tariyx ilim retinde qaralıp, du'nya ha'm ayırım eller tariyxına baylanıslı pikirler qa'liplesti. Gerodot (b.e.sh.481-425 jı.), Fukidid (b.e.sh.460-395 jı.), Polibiy (b.e.sh. 205-125 jı.) Tit Liviya (b.e.sh. 59- e. 17 jı.) ha'm t.b. avtorlar (ms. Al-Beruni - 973-1048 jı, İbn Xaldun- 1332-1406 jı.) o'zleri jasag'an ortalıq, qon'sı eller tariyxı

menen qatar adamzat tariyxının' birligi, tariyx filosofiyası ideyasın, tariyxıy protsesstin' tsikller boyınsha rawajlanıwı, ma'mleketlik du'sininin' almasıw jag'dayları h'aqında pikirler ayttı.

Ekinshi basqıstıa "tsivilizatsiya" tu'sinigi payda boldı. Bul Ullı geografiyalıq ashılıw (XV-a'), arxeologiya tarawındag'ı izertlewlerde baylanıslı adamlardıń du'nya elleri, xalıqlar ha'm tsivilizatsiyalar tariyxı boyınsha bilimlerin artırdı. "Tsivilizatsiya" termini XVIII a'. Frantsiyada markiz Mirabonın' (1715-1789 jı.) "Adam dostı yaki sahıqlar h'aqqında traktat" shıg'armasında qollanıldı. Tsivilizatsiya tu'siniginin' man'ızı keyingi izertlewshiler ta'repinen tolıqtırılıp barıldı.

U'shinshi basqıstıa tsivilizatsiya tariyxın u'yreniwde burılıs boldı. İlimiy tsivilizatsiya mektepleri (evrotsentrizm, tsiklizm), ma'deniyattı izertlewde dialoglar, lokalıq tsivilizatsiyaların' o'z-ara ta'siri, baylanıslı tariyxın izertlew ideyası alg'a su'rıldı. Usı basqıstıa global tsivilizatsiyanın' qa'liplesiw protsessi tamamlandı.

Globalıq tsivilizatsiya adamzatın' daslepki basqıshlarınan aq qa'liplese basladı. Yag'nıy onın' arg'ı deregi - adamnın' tayar zatlarg'a iyelik etiwden (an'shılıq, jıynawshılıq) o'ndiriwshı xojalıq tu'rine (sharwashılıq, eginshilik) o'tiwi menen baslanadı. Adamzat usı da'wirde o'z tariyxın du'ziwge, jasawg'a kiristi, materiallıq ha'm ruxiy tu'siniklerin qa'liplestire basladı. Bul b.e.sh. VIII - mın' jıllıqta boldı. Onda ekvator dın' arqa ayaqlarında qa'liplesken o'ndiriw usılları basqa materiklerge taraydı. Bul antropogenez protsessinde homo sapiens tin' joqarg'ı rawajlanıwına baylanıslı bolıp XX a'sirge deyin-aq globalizatsiyalanıw protsessleri menen de baylanıslı.

Ekinshi, *du'nya ju'zlik tsivilizatsiya tariyxı* global tsivilizatsiya basqıshları, sotsio - ma'deniy du'zim, xalıqlardıń sanı, quramı, dinamikası, olardıń ta'biyg'iy-ekologiyalıq protsesslerge ta'siri, texnogenlik, ekonomikalıq o'ndiris usılları ja'miyetlik siyasiy du'zimge baylanıslı izertlenedi.

Tsivilizatsiya tu'siniginin' u'shinshi tu'ri - *lokalıq tsivilizatsiyalar* esaplanıladı. Olar adamlar, etnoslar, xalıqlardıń sotsio-ma'deniy, tariyxıy birligi, ekonomikalıq ha'm geosiyasiy ma'pleri menen baylanıslı. Lokal tsivilizatsiyalar o'zgermeli xarakterge iye, biri tariyx sah'nasman shıg'adı, ekinshileri payda bolıp, u'shinshileri bo'linedi. Biraq olar o'z-ara birlikte global tsivilizatsiyanın' bay deregin qa'liplestiredi.

O'zbekstan Respublikasi jerlerinde tsivilizatsiyanın' qaliplesha basqishlarına ta'n ko'rsetkishleri esaplang'an arxeologiyalıq, tariyxıy ha'm ma'deniyat estelikleri, orayları du'nyag'a belgili. Selu'ngir, Tesik-tas, Obi Raxmat sıyaqlı paleolit qomı, tabımları bizin' elimizdin' ertedeği antropogenez protsessi qaliplesken makan-jay ekenin da'lilleydi. Tsivilizatsiyanın' qaliplesiwi ha'm joqarı da'rejede rauajlanıwında urbanizatsiya (sha'h'a'rsazlıq) ma'deniyatınin' a'h'miyeti u'lken. Sebebi, ertedeği qala oraylarında tsivilizatsiya rauajlanıwın ta'miynlewshi ko'plegen tariyxıy-ma'deniy qubılslar bolıp o'tti. Arxeologiyalıq izertlewler Oraylıq Aziyanın' basqa aymaqları sıyaqlı O'zbekstan jerinde Shıg'ıstın' da'slepki tsivilizatsiya oshaqları Mesopotamiya (Ura), İndiyanın' Xarappa ma'deniyatı sıyaqlı ma'deniy oraylar qalipleskenin ko'rsetedi. Alıp barılğ'an arxeologiyalıq izertlewler bizin' elimizde ertedeği urbanizatsiya, tsivilizatsiya ko'rsetkishlerin ja'mlestirgen Sapalı tepe, Jarqutan (bronz), keyin Afrasiab, Dalverzin, Dingilje, Guzeli qır ha'm t.b. erte temir a'sirinin' da'slepki qala-qonısları payda bolğ'anın tariyxıy jaqtan da'lilledi.

Qubla Aral boyı, Xorezm alabı ha'm Oraylıq Aziyadag'ı a'yyemgi tsivilizatsiya oshaqlarınan esaplanıladı. Bul jerdeği adamzat ja'miyetinın' qaliplesiwi arxeologiyalıq da'wirlestiriwge qarag'anda paleolit (erte tas) da'wirinen baslanadı. Qaraqalpaqstan Respublikası aymag'ında U'stu'rtteği Esen-2, Sultanuyzdag tawlarınan, Qızılqumnan tabılğ'an orta paleolit, h'a'tteki ayırım ilimpazların' pikiri boyınsha ashel (e.b 300 min'-100 min') da'wirinin' miynet quralları bizin' jerimizde adamlar tirishiligi erteden baslang'anın ko'rsetedi. Keyingi tariyxıy basqışlar-neolit, bronz, erte temir a'sirlerinde de Qubla Aral boyı jerlerinde ma'deniy rauajlanıw dawam etti.

A'sirese Xorezmın' antik da'wir ma'deniyatı (tsivilizatsiyası) basqıştı tariyxtan belgili. Bul da'wirdeği tariyxıy rauajlanıwge ta'n bolğ'an ayırım jag'daylar jazba dereklerde bar. Atap aytqanda a'yyemgi xorezmlikler, Aral boyı sak qawimleri h'aqqında «Avesta», aha'maniylerdin' Bexustin, Suza jazıwlarında (eradan burıng'ı VI-IV a'sir), Geketay Miletskiy (e.b VI a'), Gerodot (b.e.sh. 484-425 j.), Strabon (b.e.sh. 64-23 j.) ha'm tag'ı basqada qatar Grek, Rim dereklerinde mag'lıwmatlar ushrasadı.

Whwma O'zbekstan aymaqlarındag'ı ertedeği ma'mleketshilik negizlerine ta'sir jasawshı tariyxıy sha'rt-sha'rayatlar Xorezm alabı aymaqlarında ha'm bolıp, bul u'lke a'yyemgi ma'deniyat (tsivilizatsiya) oshaqlarınan esaplanıladı. Sonın' ushında Prezidentimiz İ.A.Karimov

Xorezm qalasınn' 2500 jılıq mu'na'sa'beti menen shıg'ıp so'ylewinde ko'rsetkenindey: «O'zbek ma'mleketshiligın'in' tamal tasları bunnan 2000 jil aldın a'ynen Xorezm alabında (voh'asında) qoyılğ'an. Usı ma'nide, milliy ma'mleketshiligimiz tariyxı Egipet, Qıtay, Hindistan, Qıtaysiya, İnan ka'bi en' a'yyemgi ma'mleketler menen bir qatarda turadı. Xorezm tariyxı o'zbek ma'mleketshiligine tiyisli u'lken mag'lıwmatlar, materiallıq ha'm jazba estelikler toplang'an tariyxın' negizi, onın' qudiretinin' ha'm qa'dimiyliginin' tasyıg'idur» - dep belgilenedi [1998-j. 6 kitap]. Bul ma'deniy, tariyxıy rauajlanıwlarında Xorezmın' antik da'wir tsivilizatsiya basqıştı a'h'miyetli orn tutadı. Xorezmın' bul da'wirdeği tsivilizatsiya jetiskenligi Batis, Shıg'ıs ellerine belgili bola baslag'an. Bul h'aqqında, joqarıda keltirip o'tkenimizdeğidey jazba derekler ha'm arxeologiyalıq izertlewlerden ken'nen ma'lim.

Aral boyı, Xorezm tsivilizatsiya tariyxı Oraylıq Aziya ma'deniyat tariyxı menen tig'ız baylanıshı. Orta Aziyadag'ı ertedeği tsivilizatsiya tariyxın arxeolog izertlewshiler bronz a'sirinen (b.e.sh. III - II min' jıllar) baslaydı. Bul da'wirde tsivilizatsiyanın' keleshek basqışlarınin' fundamenti (tımag'ı) qalang'an, negiz salıng'an. Erte zaman tsivilizatsiya tariyxı boyınsha O'zbekstan Respublikasında Ya.G'. G'ulamov, G.A. Pugachenkova, U.İ. İslamov, A.A. Asqarov, Yu.F. Buryakov, N.A. Avensova, E.V. Rtveldze, R.X. Suleymanov, M.X. İsamaddinov, T.Sh. Shirinov, A.X. Berdimuratov, B.J. Eshov ha'm t.b. izertlewler alıp bardı, o'z jumısların dawam etpekte. Xorezm alabınin' tsivilizatsiya tariyxı (sonın' ishinde antik da'wiri ma'deniyatı) Evropalı, Rus-sovet ha'm Qaraqalpaqstan Respublikası arxeolog-tariyxshı izertlewshileri ta'repinen u'yrenilip ilimiy pikirler ayılğ'an. Olardan V. Tarn, J. Markvart (Evropa), S.P.Tolstov, M.A. İtina, M.G. Vorobeva, B.İ. Vainberg, O.A. Vishnevskaya, V.M. Masson, V.İ. Sarianidi (Rossiya), V.N. Yagodin, M.M. Mambetullaev, G.X. Xojaniyazovların' (Qaraqalpaqstan) izertlewleri belgili. S.P.Tolstov Aral boyı, Xorezm alabınan a'yyemgi bay arxeologiyalıq, tariyxıy esteliklerin ashıp bul u'lkeni «Orta Aziya Egipeti» dep joqarı bah'alaw menen birge «Shıg'ıs tsivilizatsiyasının' forpostı», «Xorezm tsivilizatsiyası»- degen tu'siniklerdi tariyx ilimine engizdi. Onın' kelip shıg'ıw (kulturogenez) ma'sclesin o'zi toplağ'an materiallar negizinde ken'nen analiz jasadı.

Degen menen Xorezmın' antik da'wir tsivilizatsiya tariyxı arnawlı, whwmalastırılıp izertlenbedi. Arxeologiyalıq materiallardan

toplang'an derekler ulwmalastirilmadi, tariyxıy bag'darlarga jo'nelistirilmedi. Bul tema tariyxshı izertlewshiler, studentler, magistrler ta'repinen de referat, yaki ilimiy shug'arma tu'rinde orınlanbag'an. Ush jag'daydı esapqa alıp biz o'zimizdin' oqıw- metodikalıq qollanba jumısımızdı «Xorezm antik da'wir tsivilizatsiya tariyxı» - dep ataymız. Bul oqıwlıq - qollanbanın' tiykarg'ı maqseti: bakalavr, magistr bag'darı oqıw jobası negizinde arxeologiya, a'yyemgi tariyx pa'nlerindeki o'zlestirilgen mag'lıwmatlardı jan'a arxeologiyalıq derekler menen sahstra otırp ilimnin' "arxeologiya", "tariyx" qaniygeliklerinde tsivilizatsiya tariyxı boyınsha izertlew jumıslarına qoyıl'g'an talaplarga juwap beriw, ilimiy juwmaqlar jasawdan ibarat. Oqıw-metodikalıq qollanba jumısınin' derekler bazası-tariyxıy mag'lıwmatlar, jan'a arxeologiyalıq izertlewler ha'm arawlı a'debiyatlar esaplanıladı. Ha'zirgi zaman gumanitar iliminin' izertlew usıllarında tariyxıy protsesslerdi u'yreniwde eki bag'dar qa'liplesken. Olar tariyxıy qubılıslardı izertlew din' formatsiyalıq-klasslıq ha'm tsivilizatsiyalıq usılları. Jan'a zamanda tariyxıy izertlew jag'dayları eski formatsiyalıq usıl o'zinin' ma'nisin jog'altqanın ko'rsetpekte. Ha'zirgi ja'miyettanıw iliminde biliwdin' tsivilizatsiyalıq izertlew usılları ko'birek qollanıladı. Biz o'z izertlewimizde Xorezm antik da'wir ma'deniyat tariyxın u'yreniwde tariyxıy-arxeologiyalıq analiz jolin tan'lap, bul da'wirdin' tsivilizatsiya ko'rsetkishlerin ta'ripleymiz.

Oqıw - metodikalıq qollanba kitabı 2012-2016-jıllarda islep shug'ıp orınlanatwg'm F.1-78 "Xorezm tsivilizatsiyası tariyxı" (Xorezm tsivilizatsiyasını tadqiq etishning zamonaviy moh'iyati) atamadag'ı ma'mleketlik grant temasınin' jobasına sa'ykes tayarlandı. Qollanba illyustrativ materiallar menen bezelgen.

I-BAP. XOREZM TSİVİLİZATSİYASI TARIYXNASA'YKESI

Oraylıq Aziya ha'm Xorezm tsivilizatsiya tariyxın izertlew. Tsivilizatsiyanın' da'slepki oshaqları. Bronza, erte temir a'siri, protogorod ma'selesi.

1.1. Oraylıq Aziyada antik da'wir tariyxın izertlew

Tariyxıy, arxeologiyalıq izertlewler Orta Aziyada, sonın' ishinde Qubla Aral, Xorezm oazisinde tsivilizatsiyanın' rawajlanıwın bronza da'wirinen baslaydı. Bronza a'siri ertedegi tsivilizatsiyanın' fundamenti (tımag'ı) - dep esaplanadı. Aral alabındag'ı tsivilizatsiya tariyxı Orta Aziyadag'ı ma'deniyat jetiskenlikleri menen tug'ız baylanıshı. Sonın' ushında biz jergilikli tsivilizatsiya tariyxınamasına toqtasa'ykestan aldın Orta Aziya tsivilizatsiya oshaqların izertlewlerge qısqasha sholiw jasaymız.

Encolıt, bronza da'wirinde Orta Aziyanın' tu'slik jerlerinde (Sarazm, Sapallı tepe, Jarqutan (O'zbekstan), Anau I-II, Altın tepe, Namazg'a (Turkmenstan) da'slepki qala tu'siniklerine juwap beretug'in qonıslıqlar payda bolg'an. Bul qonıslardı izertlewde belgili rus - sovet ilimpazları V.M.Masson, V.I. Sarianidi İ.N.Xlopın (Rossiya) ha'm t.b.u'les qostı. O'zbekistan Respublikası alımlar - akademik A.A.Askarov Surxan voh'ası, E.V.Rtveladze, A.S. Sagdullaevlar Qashqada'rya, professor Yu.A.Zadneprovskiy Ferg'ana alabınin' a'yyemgi qalaların izertledi. Akademik V.M. Masson Tu'slik Turkmenstandag'ı Altın tepe mısalmında bul regionda ertedegi tsivilizatsiya oshaqları, qalaların' qa'liplesiwin ma'sele etip qoydı. V.M.Masson bilay dep jazadı: «Tu'slik Turkmenstandag'ı iri qonıslar adamların' ja'mlesken jeri bolıp qalmay, o'ndiris, ma'deniy salah'iyat (potentsial), o'nermentshilik ha'm sawda xızmetinde atqarg'an». Mine usı negizde V. M.Masson bronza a'sirine kelip «Altın tepe, Namazgada awıl xojalıq oazisleri, qala, sawda, o'nermentshilik yasa'ykesa a'skeriy adminstrativlik ha'm ma'deniy ideologiyalıq oraylar qa'liplesti» - degendi aytağı [Masson, 1981].

XX a'sirdin' 70 jıllarına kelip ertedegi qala ma'deniyatınin' izlerin izertlew ken' qo'lemde baslandı. V. M. Massonnan basqa O'zbekstanınin' tu'sliginde A.A.Askarov Sapallıtepe, Jarqutan esteliklerin izertlew joh menen, elimiz tu'sliginde ertedegi urbanizatsiya problesa'ykesin ma'sele etip qoydı. A.A. Asqarov O'zbekstanınin' tu'sligindeki ertedegi qala ma'deniyatı qaldıqların Afg'anistan, İran, Hindistannın' a'yyemgi awıl xojalıq oazisleri ma'deniyat oshaqları

estelikleri menen salıstıradı ha'm de ilimpaz O'zbekstan aymag'indag'i urbanizatsiyalıq protsess 3,5 min' jil burın qa'lipleskenligin da'leylleydi [Sapalli tepe, 1977; Jarqutan, 1983].

V.M. Masson o'zinin' son'g'i izertlewlerinde tu'slik Turkmenstandag'i qalalardı (protogorod - ertedegi qalalar) klassifikatsiyalaydı, olardin' sotsiallıq, ekonomikalıq, a'skeriy oray bolg'anlıg'm, tu'slik Turkmenstanda protogorod eneolit ha'm bronza da'wrinde qa'liplesken degen pikirdi aytadı. Vadim Masson ertedegi qala tariyxın izertlewde o'zinin' klasifikatsiyalıq dizimin islep shıqtı. Bul boyınsha *ertedegi tsivilizatsiya oshag'i qala to'mendegi ma'deniy kompleksten quraldı: qala, monumental arxitektura+jasau arxitekturası (u'y-jay)+ o'nermentshilik + aqsha qatnasları + qala turmısı + massalıq isenim + buddizm (bul kushanlar: I-IV a'sirler da'wirine tiysli komplekslerge ta'n).*

Belgili rus izertlewshisi Viktor Sarianidi (Moskva) Margiana ha'm Grek-Baktriya esteliklerin izertlew joli menen Afg'anistan aymag'ında (Dashlı, Tilla tepe) qala tsivilizatsiyasının' qa'lipleskenligin da'lileydi [Tilla tepe, 1985]. Ma'selen V. Sarianidi Arqa Afganistanda Dashlı oazisinde saray, xram ornın qazdı ha'm izertlew juwmaq'ında minaday pikirge keledi. Onın' aytiwinsha «Arqa Afganistanda (Baktriya aymag'i), bronza da'wirinin' o'zinde-aq jerden paydalanıwdın' eki shaqapshası qa'liplesken: 1-menshik jer ielewshiligi, 2- xram jer iyelewshiligi. Usı da'wirde Baktriyada qa'niygelesken o'nermentshilik te payda bolg'an» - degen pikirdi aytadı. Bul pikirge keliw ushin V.Sarianidi Mesopotamiyag'a ta'n bolg'an urbanizatsiyalıq ma'deniyat belgilerine salıstırmalı su'yenedi. Baktriyada bronza da'wrinin' o'zinde qala tipindegi qon'ıslar qa'liplesken ha'm axamaniyler waqıtında-aq (b.e.sh. VI -a'sir) shın ma'nisindegi qalalar payda bolg'an degen juwmaqqa kelgen.

Belgili arxeolog Yu.A.Zadneprovskiy (Sankt - Peterburg) uzaq jillar dawamında Fergana alabında a'yyemgi diyxansılıq ma'deniyati, ma'mlektshilik ma'selesin u'yrendi, izertledi. Ol «Fergana alabında bronza da'wrinde qalalardın' payda bolıwı mu'mkinbe?»- degen soraw'ga diskussiyalı xarakterde juwap berdi [1962]. Tashkentli arxeolog akademik Yu.F.Buryakov Tashkent ha'm Axangaran o'zenindegi bronza da'wirinin' ma'deniyatların izertledi [1982]. Yuriy Buryakovtın' basle izertlew obektlerinin' biri - Yaksart (Sırda'rya) basseynindegi a'yyemgi da'wir urbanizatsiya ha'm tsivilizatsiya tariyxı esaplanıladı. Onın' pikirinshe otırqshılıq da'stu'ri ta'n bolmag'an

sahıqlarda da urbanizatsiya qubılısları ha'm etnik birlik qa'liplesken. Orta Aziya ha'm Qazaqstan aymag'i Evraziyanın' a'yyemnen tsivilizatsiya arqadag'i tsivilizatsiya oshaqlarının' biri. Bul aymaq ken' territoriay'ga, o'zgeshe urbanizatsiyalıq protsesslerge, almasıw-sawda ornaları, o'nermentshilik orayı, bay qazılma baylıqlar'ga iye. Usı negizde Orta Aziyanın' iri da'ryaları deltasında Xorezm siyaqlı urbanizatsiya, tsivilizatsiya ha'm ma'mleketshilik orayı qa'liplesken [Buryakov, 2010].

O'zbekstan Respublikasında tsivilizatsiya, ma'mleketshilik, antik da'wir ma'deniyat tariyxın izertlewshilerdin' biri akademik E.V.Rtveladze esaplanıladı. Edvard Rtveladze o'zinin' da'slepki izertlewlerin Qubla O'zbekstan aymaqlarında'gi antik da'wir estelikleri arxeologiyasını u'yreniwden baslag'an. XX a'sirdin' 70-80 jj. maqala, monografiyaları ha'm doktorlıq dissertatsiyasında tsivilizatsiya ko'rsetkishi esaplang'an ertedegi qalalardın' payda bolıw negizleri ha'm ta'sir etiwshi faktorların Shig'istag'i ma'deniyat oshaqlarında'gi eski qalaları menen sahtırmalı izertleydi. Keyingi basqışta g'arezsizlik ideyası, ma'mleketshilik tariyxı kontseptsiyasına sa'ykes tsivilizatsiya tariyxına arnalg'an jan'a ilimiy a'debiyatlar du'rkimin baspada ja'riyaladı [Rtveladze, 2005; Rtveladze, 2009]. Bul shıg'armalar Orta Aziyadag'i tsivilizatsiya tariyxının' ertedegi basqışlarında'gi (b.e.sh.II min'. jil. - e. IV-V a'a.) ma'deniyat jetiskenlikleri, ma'mleketshiliktin' qa'liplesiw ma'selelerine arnalg'an. İлимпaz «a'yyemgi Xorezm tsivilizatsiyası - Orta Aziyadag'i ayrıqsha, o'zine ta'n belgilerge iye» - degen juwmaq shıg'aradı.

O'zbekstan Respublikası aymag'ında tsivilizatsiya tariyxın izertlewde professor R.X.Sulaymanovtın' xızmetleri u'lken. İлимпaz tsivilizatsiyanın' da'slepki basqışına negiz bolg'an tas da'wiri jetiskenlikleri menen qatar antik, erte orta a'sir ma'deniyatında'gi jetiskenliklerdi Naxsheb (Nasaf) alabı tariyxıy estelikler ha'm artefaktlar misalında o'rnekli jumıslar alıp barmaqta. Rustem Suleymanov bul jerdegi Erqorg'an (Nikshapayya-Naxsheb) misalında Sog'da urbanizatsiya protsessesin izertlep jergilikli tsivilizatsiya tariyxın u'yreniwge u'les qostı [Suleymanov, 2000].

O'zbekstan Milliy universiteti professorı A.S.Sagdullaevtın' izertlewlerinde ha'm Oraylıq Aziya tsivilizatsiyasının' erte basqışları Baktriya estelieleri negizinde izertlengen. Orta Aziyanın' erte temir a'siri tariyxında (b.e.sh.IX-VIII a'sir) tu'slik jerlerde (Baktriya patshalıg'man burın) aq Avestadag'i «Arēnamvayjo» yaqi

«Arēshaynā» jergilikli iraniy qa'wimlerinin' siyasiy birikpisi (konfederatsiya) qa'liplesken. Keyin, 329-327 jj. Margiyana, Parfiya, Baktriya, Sog'dda ha'm Xorezmde g'arezsiz ma'mleketler qa'liplesti. Anatoliy Sagdullaev o'z izertlewlerinde erte temir a'sirden rauajlang'an tsivilizatsiyaliq qubilislar'ga ken'nen sholiw jasag'an [Sagdullaev, 1989; 1992]. İлимпaz ta'repinen Orta Aziyada erte temir a'sirinin' da'slepki 22 esteligi aniqlang'an, olardin' 4 Xorezm alabında jaylasqan (Gu'zeli qir, Kuyusay, Uygarak, Dingilje). Keyingi izertlewlerde erte temir a'sirine tiyisli estelikler sani 350 den asti. Xorezm alabında b.e.sh. VI-V a'a', qunlg'an u'lken, uzun kanallar, eginshilik ornları aniqlang'an. Arxeologiya ilimi bul suwg'arw qurılıslarin Xorezm, Sog'da, Parfiya siyaqlı a'yyemgi ma'mleketler payda bolg'an jag'dayda g'ana qurw mu'mkin degen juwmaqqa keledi. Uliwma izertlewshiler Axameniylerden (b.e.sh.VI-IV a'a') aldın'g'ı da'wirdin' (b.e.sh. VII-VI a'a') o'zinde a'yyemgi Xorezmde ku'shli qulshılıq (yag'niy ma'mleketlik) du'zim qa'liplesken degen pikirge keledi.

Professor T.Sh.Shirinov elimiz tu'sligindegi tsivilizatsiya tariyxın izertlew boyınsha bronza ma'deniyatı materialları boyınsha izertlewler alıp bardı. İлимпaz tsivilizatsiyanın' ma'lim da'rejede rawajlanıwına urbanizatsiya protsesslerinin' ta'sirin atap o'tedi. Temur Shirinov pikirinshe Orta Aziyanın' erte sha'h'arsazlıq ma'deniyatı negizinen o'zine ta'n arxeologiyalıq belgileri menen ajralıp turadı. Olar joqarı qatlam wa'killeri, h'a'kim jasaytug'ın jay, sıynıw ornları-ibadatxanalar, qorg'anıw-bekiniske iye ark-tsitadeldin' bo'lek jaylasıwı, 3-6 ga ten' turar-jay ma'h'a'lleleri, islep shıg'arıwshı ku'shlerdin' bir jerge toplanıp, suwg'arma diyxansılıq oazisi orayınnı' qa'liplesiwı, o'nermentshiliktin' joqarı o'siwı, mu'lk iyelerinde mo'r, baylıq toplanıw, saulatlı qurılıslardı (saray, ibadatxana) rejege sa'ykes qurıw, sawda almasıw, tasqa nag'ıs (gliptika) sanatınnı' qaliplesiwı usag'an belgilerdi ko'rsetip o'tedi [Shirinov, 1999]. Uliwma alg'anda, T. Shirinov Jarqutanda alıp barlg'an arxeologiyalıq izertlewler negizinde O'zbekstan tu'sligindegi tsivilizatsiyanın' ayqın u'lgisi bolg'an urbanizatsiyalıq ma'deniyat izlerin ashtı ha'm Oraylıq Aziya antik da'wir (bronza, temir a'siri) ma'deniyat tariyxın izertlewe u'les qostı.

Oraylıq Aziyadag'ı tsivilizatsiyanın' erte basqışı (bronza) tariyxın arxeologiyalıq materiallar negizinde izertlegen professor N.A. Avensova (Samarkand) bul taraw boyınsha iri teoriyalıq juwmaqlar shıg'ardı. Onın barlıq izertlewleri derlik bronza ma'deniyatlarına amal'g'an. İлимпaz urbanistik tsivilizatsiya oshaqlarınnı' bir negizin

hog'dannı' bronza da'wirindegi sharwa - diyxanlar obshinası qa'liplestirgen [Avensova, 2001].

Professor B.J.Eshov o'zinin' Orta Aziyanın' a'yyemgi qalalar tariyxına amal'g'an miynetlerinde urbanizatsiya tariyxı menen qatar tsivilizatsiya qubislarına ken' sholiw jasaydı. Onın' pikirinshe Respublikamızda rauajlang'an otırqshı diyxansılıq ma'deniyatı, erte qalaszlıq, ma'mleketshiliktin' payda bolui, tek g'ana Orta Aziya elatlarinnı' emes, al a'yyemgi Shıg'ıs tsivilizatsiyanınnı' ha'm oraylıq buwınnı' qurag'an. Bah'adır Eshov Turan-Maverannaxr du'nya tsivilizatsiyanı oshaqlarinnı' biri esaplanıp, bul ulkelerde en' a'yyemgi da'wirlerden baslap tu'rli a'h'miiyetli tariyxıy-ma'deniy protsessler ju'zege kelgen degen pikirini qollaydı [Eshov, 2006, 2010]. Onın' boljawınsha tsivilizatsiya tariyxınnı' da'slepki basqışların arxeologiyalıq mag'lıwmatlar negizinde u'yreniw a'h'miiyetli, bul ilim toplan'g'an materiallar tsivilizatsiyanın' rawajlanıw basqışlarinnı' sırtqı ha'm ishki ko'rınislerin anıq sa'wlelendiredi.

Joqarıdag'ı ilimpazların' pikirlerin ulıwmalastırıp aytqanda ertedeги orta Aziya qalaları-bular da'slepki tsivilizatsiya orayları, olardin' jaylasıwı, rayonlastırılıwı ha'm xronologiyası to'mendegilerden ibarat. Orta Aziyada birinshi qala bul-tsilizatsiya oshag'ı (yag'niy da'slepki urbanizatsiya ha'm tsivilizatsiya orayları). Olar da'slep to'mendegidey basqışlardan turadı.

Birinshi da'wir-b.e.sh.III- mın' jıllıqtın' birinshi yarımı II mın' jıllıq. *Ekinshi da'wir*-b.e.sh. II mın' jıllıqtın' 2 yarımı xa'm ortaları: tu'slik Turkmenistanda Murg'abın' to'mengi ag'ımı Gonur esteligi, Tu'slik O'zbekstanda Jarqutan. *Ushinshi da'wir*- II yarım mın' jıllıqtın' ortaları Murg'ab da'ryasının' to'mengi ag'ısı, Kashqada'rya, Zarafshan, Surxanda'rya alaplari, Xorezm, Ferg'ana alabi. Bul basqışlardag'ı tsivilizatsiya ko'rsetkishler, mag'lıwmatlar, arxeologiyalıq izertlewler menen Kishi Aziyadag'ı b.e.sh. X-VIII a'sirlerdegi derekler menen u'nlesedi. Atap aytqanda bul da'wrdegi qalalarg'a bekinis (fortifikatsiya), qorg'anlar, o'nermentshilik o'ndirisi xarakterli.

Orta Aziyanın' tu'sliginde ertedeги temir a'sirinen baslap diyxansılıq aymaqlarında urbanizatsiya protsessi tez pa't penen rawajlandı. Na'tiyjede to'mendegi tariyxıy-geografiyalıq aymaqlar iri qala orayları, bekinislerge iye boldı. Misalı: Baktriya, Sogdianada, Xorezmde, Parfiyada, Margianada, Ferg'anada: Altın Dilyar, Qızıltepe, Erqorg'an, Uzunqır, Afrasiyab, Qo'ktepe, Erqala, Dalverzin, Gu'zeli qır qusag'an qala orayları qa'liplesti.

Bul qala oraylarının' qa'liplesiwne ekonomikalıq, sotsiallıq ma'deniy, a'skeriy faktorlar ta'sir jasadı. Ertedegi qalalar oazis yasa'ykesa oblast orayı, sonda-aq a'skeriy, administrativlik, o'nermenshilik, sawda orayları bolıp qa'liplesti. Mısalrı: Baktriya menen Marg'ianada erte temir a'sirinin' o'zinde 20 dan aslam qala tipindegi qonıslar bolg'an. Solardıń arasında iri qalalarg'a Afrasiab - I (b.e.sh.VIII-VII a'a') ha'm onın' proto-esteligi Ko'ktepe esaplanadı. Ko'ktepe Sog'dadag'ı ertedegi qala statusına iye bolg'an da'slepki tsivilizatsiya ornı [Isamaddinov, 2005]. Buxara aymaqlarında ha'm arkte (qala orayı) b.e.sh.VI-V-IV a'sirlerdin' o'zinde qala ma'deniyati rawajlang'an. Qashqada'rya alabındag'ı Uzunqır esteligi arqalı bizin' b.e.sh. IX-VII a'sirlerdin' o'zinde qalalardıń rawajlang'anın ko'remiz.

Mine biz joqarıda qısqasha toqtap o'tken aymaqlar Orta Aziyadag'ı da'slepki tsivilizatsiya oshaqları bolıp, olar antik da'wir tsivilizatsiyasının' Oraylıq Aziyadag'ı ko'rsetkishleri esaplanladı.

1.2. Aral boyı, Xorezm alabında a'yyemgi da'wir tsivilizatsiya tariyxın u'yreniw

1937-jıldan baslap moskvalı arxeolog, etnograf ha'm tariyxshı S.P.Tolstov (1907-1976) bassılıg'ındag'ı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası o'z jumısın baslaydı. Bul ekspeditsiya 1992-j. deyin Aral boyı tsivilizatsiya oshaqlarında arxeologiyalıq izertlewlerdi dawam etti. Sergey Tolstov bassılıg'ındag'ı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası da'slep antik da'wirdin' esteliklerin izertledi. Mısalı: Dingilje, Gu'zeli qır, Qalalı qır, Qoy qırılğ'an qala, Topraq qala esteligi. Bul estelikler b.e.sh. VII-V-IV a'sirlerge tuwra keledi yag'ny axemeniyler da'wirine deyin-aq (b.e.sh.VI-IV a'a') olar Qubla Aral boyı qala tipindegi qonısmakanlar bolg'an. Usıg'an negizlenip S.P.Tolstov sha'kirtleri Yu.A.Rapoport, M.G. Vorobevlar b.e.sh. VII a'sirdin' o'zinde Xorezmda qala ha'm ma'mleketshilik qa'liplesken degen boljawdı aytaqan. Biraq bug'an qarsı V.M.Masson o'z pikirini bildiredi. V.Massonın' ayıwı boyınsha axemeniyler da'wirine deyin Xorezmda qala ma'deniyati rawajlanbag'an. Degen menen ko'pshilik ilimpazlar Orta Aziyanın' tu'sligindey (Baktriya, Sog'da) Xorezm oazisinde de erteden aq qala ma'deniyati rawajlang'an dep esaplaydı. Bul ilimiy tartıslardıń sebeplerin anıqlawg'a Xorezmın' antik da'wir esteliklerin izertlew tariyxnamasına anıqlıqlar kirgizedi.

loqarıda atap o'tkenimizdey Xorezm alabında arxeologiyalıq esteliklerdi ken' ko'lemde izertlew jumısları 1937 j. baslandı. Bug'an deytude A.Yu.Yakubovskiy ta'repinen Go'ne-Urgenish, Mizdaxkan (Nojeli) estelikleri 1928-1929 jj. izertlengen edi. Biraq onda bul qalalardıń orta a'sirlik tariyxı g'ana u'yrenildi. Son'ınan A.Yu.Yakubovskiy Topraq-qala esteligi misalında Xorezm, Orta Aziya qalasının' ertedegi qa'liplesiw jag'dayına baylanıshı o'z boljauların jan'a pikirler menen tolıqtırdı [Yakubovskiy, 1951].

1937- 1940 jj. Xorezm ekspeditsiyası Joqarg'ı Xorezm jerlerindegi arxeologiyalıq esteliklerdi izertleydi. Bul izertlewlerde ilimge birinshi ma'рте Amuda'rya joqarg'ı ag'mındag'ı Chorjoudan baslap - Nokiske deyingi aralıqtag'ı esteliklerde da'slepki izertlewler alıp barıldı. Olardıń qatarında orta a'sir qalaları, antik da'wir tsivilizatsiyası u'lgileri, ka'rwana usag'an estelikler boldı. Ma'selen, Xorezmın' ertedegi tsivilizatsiya basqıshına Janbas qala, Gaur qala (Sultan uızdag), Gu'zeli qır, Qalalı qır, Shax sanem estelikleri jatadı. Olardan basqa 1937-1938 jj. S.P.Tolstov bassılıg'ındag'ı ekspeditsiya antik da'wirge tiyisli Qoy qırılğ'an qala, Anqa qala, Qozi qırılğ'an qala, Bazar qala, Kishkene Qırıq qız qala, Topraq qala usag'an antik da'wirdin' b.e.sh. IV-e.IV a'sirlerine tiyisli qala komplekslerin ashtı. Olardıń qatarında kangyuy da'wirine tiyisli (b.e.sh.IV-I a'a') Ayaz qala komplekside bolg'an. Bul izertlewlerdin' da'slepki jummaqları A.İ.Terenojkin [1940], S.P.Tolstov [1948, karta-sxema], Ya.G'.G'ulamov [1939] maqalalarında ja'riyalandı. Al, 1940-jilg'ı (arxeologiyalıq izertlewlerdin' to'rtinshi ma'usimi) jumslarda jan'adan antik da'wir qala-qorg'anları Gaur qala (A'miwda'rya boyında, Qara tau janında), Eres qala, Aq tepe, Kishi Qavat qala usag'an estelikler ashıldı.

Uhwma, Ekinshi du'nya ju'zlik uristan aldın'g'ı to'rt dala ma'wsiminde (1937-1940) Xorezm ekspeditsiyasının' izertlewleri basqada da'wir estelikleri menen qatar antik da'wir tsivilizatsiyasına ta'n bolg'an esteliklerdi birinshi iret ashtı. Bul izertlewler waqtında S.P.Tolstov "Xorezm tsivilizatsiyası" degen tu'sinikti arxeologiya ilimine engizdi.

Jummaqlastırıp aytaqanda S.P.Tolstov usı da'wirdegi izertlewlerdin' o'zinde aq antik da'wirdegi Xorezm tsivilizatsiyasının' tariyxıy esteliklerin to'mendegi basqıshlarga bo'ldi. 1- Jasau diywaları bar qalalar (Gu'zeli qır, Bazar qalaların' erte qatlamları), 2- Kangyuy ma'deniyati (Djanbas kala, Qoy qırılğ'an qala, Kishi Qırıq qız, Kyunerli qala, Aq tepe t.b), 3-Kushan ma'deniyati, II-III a'a'. tiysli estelikler.

Xorezmni' antik da'wir ma'deniyatının' rauajlanıruı dawam etedi (xarakterli esteligi Ayaz qala № 3, Topraq qalanın' orta ma'deniyat qatlamı), 4-Kushan-afriq ma'deniyatı (III-V a'a'), bul waqıtta Xorezmni' antik ma'deniyatı dag'darısqı ushurap (krisis), qala turmısı h'a'lsirep, ıdırap zamok - qorg'an tipindegi qonıslar payda boladı (xarakterli estelikleri Topraq qala, Jekke Parsan, Kishi Qabat qala) [Tolstov, 1948 a].

Bul u'iken tsivilizatsiyalıq ashılıw boldı. Sol zamannan baslap XX a'. 70-80 j. deyin S.P.Tolstovtıń da'slepki ilimiy boljawları ta'n alındı. Biraq Orta Aziyadag'ı son'g'ı arxeologiyalıq izertlewler bul ıllı ilimpazdıń ayırım pikirlerin korreksiyalawg'a, o'zgeriwlerge alıp kelmekte. Atap aytqanda, V.M.Masson S.P.Tolstovtıń a'yyemgi Xorezm tariyxın (arxeologiyalıq estelikler negizinde) "kangyuy" ha'm "kushan", basqıshlarına bo'liwge onsha kelisim bermeydi. Ol Qıtay dereklerindegi Kangyuy (b.e.sh. IV-I a'a') urbatoponimin Xorezm alabında jaylastırıw jergilikli materiallar menen tastıqlanbaydı degen boljawda qalmaqta [Masson, 2006]. Biraq ayrıqsha atap o'tiw kerek, Xorezm ekspeditsiyasının' da'slepki izertlewlerinin' juwmaqlarında aq ertedege Xorezm tsivilizatsiyası kulturogenezindegi innovatsiyalar, ertedege ma'mleketshiligi h'aqında da'slepki boljawlar aytıldı.

Keyingi da'wirlerde, S.P.Tolstovtıń sha'kirti B.V.Andrianov antik da'wir Xorezm tsivilizatsiyası esteliklerin suwg'arıw sistemaları negizinde izertlewler alıp bardı. Aral boyı jerlerindegi irrigatsiya, eginshilik tariyxı ilimpazdıń tiykarg'ı izertlew obekti boldı. Boris Andrianov a'yyemgi suwg'arıw kanalların, arıq-h'awızlar, tamaw, suw saqlag'ıshlardı (ulıwma a'yyemgi suwg'arıw sisteması) izertlew barısında XX-a'. 60 - jıllarına kelip Shep jag'adag'ı Xorezmde 60, al On' jag'adag'ı A'muda'rya deltasında 250 arxayka basqıshınıń qonısları barlıg'ın anıqladı [Andrianov, 1967; Vorobeva, 1979].

Keyin XX-a'. 70-jıllarına kelip Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiya ilimpazları ha'm O'zbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bo'limi xızmetkerleri ta'repinen izertlewler na'tiyjesinde On' jag'adag'ı estelikler sanı burıng'ı ko'rsetkishlerinen de arttı. 1998-j. Xorezm ekspeditsiyasının' eski xızmetkerlerinin' biri Yu.A.Rapoporttıń "Xorezmni' a'yyemgi tariyxı qısqasha ocherki" dep atalg'an miynetinde Xorezm tsivilizatsiya erte basqısh tariyxına tiysli estelikler sanı 400 ge jetedi dep ja'riyalandı [Rapoport, 1998]. Bul san ha'm sapa ko'rsetkishleri XXI a'. Qaraqalpaqstan ha'm Turkmenistan arxeologları izertlewleri menen tolıqtırılmaqta. Qaraqalpaqstanlı

arxeologlar jan'adan bir-neshe onlag'an jergilikli antik tsivilizatsiyasına tiysli esteliklerdi ashtı (Aqshu'ngil, Svend tepe, Topraq qala tepe, Qara tepe 1-4, Qiyatabad ha'm t.b.).

Bul esteliklerdin' ko'pshiligi antik da'wir tsivilizatsiyasına ta'n qala ha'm o'nermentshilik orayları. Olar Qaraqalpaqstan Respublikası qubla aymag'ındag'ı Qoy qırılğ'an qala (e.b V a'), Ayaz-qala (b.e.sh. VI-V a'), Janbas qala (b.e.sh. V-a'), Tashqırman tepe (b.e.sh.V-IV a'a') a'traplarında jaylasqan. Antik da'wirine ta'n bolg'an keramika o'ndirisi orayları Bazar qala, Adamlı qala ha'm Xumbuz tepe (Xazarasp rayonu, Amuda'rya boyında) a'traplarında ha'm izertlengen.

1937 j. du'zilgen Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası 1946,1959 j. aralıg'ında Sırda'rya, Jan'a da'rya ha'm Quan da'ryanın' eski an'g'arlarında (tarmaqları) a'yyemgi da'wirge tiysli *sak qa'wimleri awqamı* - apasiaklar (Jan'a da'rya), toxarlar (İnkar da'rya), augasiyler (Quan da'rya, Sırda'ryanın' to'mengi alabı) esteliklerin anıqlaydı. Al 1959-j. bolsa İnkar da'ryada sakaravaklarǵa tiysli ma'deniyat izleri ashıldı. S.P.Tolstov bul estelikti «Strabon (Rim) aytqan batpaqlıq ha'm ataw sa'ykessagetlerine» jatqaradı [Tolstov, 1962]. Bul esteliklerge jaqm ma'deniyat izleri Jeti Asar, Shirik Rabat, (b.e.sh.V-II a'a'), Babish Mulla (b.e.sh. IV-II a'a'), Balandı (b.e.sh. V-II a'a') janlarındag'ı tsivilizatsiya izleri menen de tastıqlanadı. Ulıwma alg'anda antik da'wir Xorezm tsivilizatsiyası tariyxına baylanısh arxeologiyalıq izertlewler XX a'.50-60-70 j. ken' pa't penen ju'rgizildi. Bul onlag'an jıllar dawamındag'ı izertlewlerde Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı Qoy qırılğ'an qala, Topraq qala, Ayaz qala usagan esteliklerde ko'lemli, turaqlı (statsionar) kazıw jumsları alıp barıldı. Olardıń juwmaqları S.P.Tolstovtıń monografiyaları, ha'm arnawlı toplam, kitaplarda ja'riyalandı [«Koy kırılğ'an qala»,1973; «Toprak kala. Dvoret», «Gorodishe Toprak kala»,1982,1984; «Drevnosti Yujnogo Xorezma»,1991; «Gorodishe Gyuzeli kır-2», 2002 ha'm t.b.]. Bulardan basqa Vorobeva M.G. «Dingildje. Usadba I tus. do n.e. v Drevnem Xorezme». M.,1973; Vainberg B.E. «Kalalı kır 2. Kultoviy tsentr v Drevnem Xorezme». M.,2004 ha'm t.b. antik ma'deniyatına amalǵ'an bir-neshe onlag'an ilimiy maqalalar ja'riyalandı.

Ulıwma S.P.Tolstov basshılıg'ında, 1937-1992-jj. aralıg'ında ilimiy izertlewler alıp barg'an Xorezm arxeologiya-etnografiyalıq ekspeditsiyası (Moskva) to'mengi A'miuda'rya, Sırda'rya, U'stu'rt ken'isligi, Qızılqum, arqa Qaraqum jerlerinde jaylasqan tas, bronza, temir a'sirleri, antik tsivilizatsiyası, orta a'sirler arxeologiyalıq

esteliklerinde izertlewdi sho'lkemlestirdi. Biraq onin' tiyqarg'i ayrıqsha klassik xızmeti *Xorezm tsivilizatsiyası tariyxın ashıu edi*. Aral boyı, Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı urbanizatsiya tariyxın izertlewde Qoy kırılg'an qala (b.e.sh.IV e.- e.IV a'a'), Topraq-qala (I-IV a'a') esteliklerin qazıw juumaqları bul jerdegi tsivilizatsiya tamurlarının' a'yyemnen baslang'anın du'nya ellerine tanıtpaqta.

Arxeologiya iliminin' jergilikli ua'killeri XX-a'. II yarımı – XXI a'. da'slepki on jıllıqları aralıg'ında Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı esteliklerde jan'a arxeologiyalıq izertlewlerdi sho'lkemlestirmekte. O'zbekstan Respublikası İlimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan bo'limi (O'zRIA QQB) Gumanitar pa'nler ilimiy izertlew institutu (QQGİİ) (buring'ı Tariyx, arxeologiya ha'm etnografiya institutu) arxeologiyalıq otryadları Xorezm wa'layati, U'stu'rt dalasında, Aral aldı da'rya deltasında qatar jan'a arxeologiyalıq esteliklerdi u'yrendi. Bul jerlerden tabılg'an materialların' biri antik da'wir ma'deniyatına tiyisli ekenligi anıqlandı. O'tken jıllardag'ı arxeologiyalıq izertlewlerdi A.A. Gudkova [Tok kala, 1964], V.N. Yagodin [1963, 1970], M.M. Mambetullaev [1990, 1994], Yu.P. Manilov ha'm G'.X. Xojaniyazovlar alıp bardı [2007]. Bul jıllardag'ı alıp barılğ'an arxeologiyalıq qazıw, izertlewler dawamında o'tmish ma'deniyat tariyxı jan'a ashılıwlar, tabılmalar menen tolıqtırılğ'an. Olardıń arasında Xorezm antik da'wir tsivilizatsiya tariyxına baylanısı bar jan'a esteliklerde ken' ko'lemli arxeologiyalıq qazıwlar sho'lkemlestirildi.

Atap aytqanda t.i.d, professor M.M. Mambetullaev bir-neshe jıllar dawamında (1976-1977, 1978-1982, 1983-1988 jj.) Shomanay rayonındag'ı U'iken Aybuyır qala esteligin izertledi [1990, 2011]. Bul jerde basqada qurılıslar qatarında estelik orayındag'ı u'iken sıyrıw ornı qazıldı (№ II qazıw ornı). Budan basqa M.M.Mambetullaev ta'repinen qala diyualları kesimleri, qorg'anı minar – bashnyalar izertlengen [Mambetullaev, 2011]. Bul ashılıwlar barısında U'iken Aybu'yır qalasının' birinshi da'wiri b.e.sh. V-III a'a'. keyin b.e.sh.III-II a'sirlerde waqtınsha rauajlanıwı toqtap, son' ja'nede eramızdın' I-IV a'a'. rauajlanıp, orta a'sirdin' IX-XI a'sirlerine shekem bul qala turması dawam etkeni da'lillengen. M.M.Mambetullaev Xorezm oblasti aymag'ında ha'm antik da'wir tsivilizatsiyasına tiyisli onlag'an estelikti (qala, qorg'anlar) ashtı, izertledi. Olardıń qatarında Voengan, Topraq qala (Xiyua, Shavat rayoni), Zarlıq iyshan baba, Qalajık, Alma Atışqan I-II, Shep jag'adag'ı Qat qala ha'm t.b bar. İlimpazdın' iri ashılıwları Xiyua qalasının' jasın anıqlawg'a amalğ'an arxeologiyalıq qazıwlarğ'a

baylanısı (1984-1990-jj.). Bul qazıwlarda M.M.Mambetullaev G'.X.Xojaniyazov, N.Yusupovlar menen birge islesti. Na'tiyjede Xiyua qalasının' jası 2500 jil ekenligi anıqlandı. Burnları bul qalanın' payda bolıw tariyxı X-a'sirdegi jazba dereklerdegi «Xivak» atlı qudıg'ına baylanısı «1000 jıllıq qala» dep esaplanar edi. Ulıwma alg'anda M.M.Mambetullaevtın' Xorezm oblastında izertlegen jumsları tabısı bolıp, olar negizinde Aral boyı antik tsivilizatsiyasının' tariyxın izertlewge amalğ'an u'iken jan'alıqlar ashıldı. İlimpaz o'z izertlewlerinin' juwmaqlarına tiykarlanıp 1994 j. «Tu'slik Xorezmnin' antik da'wir ma'deniyat ha'm tariyxı» - dep atalg'an doktorlıq ilimiy dissertatsiyasın jaqladı [1994].

Xorezm tsivilizatsiyası tariyxı, sonın' ishinde antik da'wir arxeologiyalıq esteliklerinin' qorg'anıw-bekinis isleri (fortifikatsiya), a'yyemgi qala ma'deniyatı boyınsha bir neshe ilimiy shıg'armalar avtorı, O'zbekstan Qah'armanı G'.X.Xojaniyazov ibratlı jumslar isledi. Arxeologiyalıq dala izertlewleri barısında G'ayrat Xojaniyazov ta'repinen burn ilimde belgisiz Aqshu'ngil (Qon'ırat rayoni), Ketmenshi-baba, Dali-qala, Aqshaxan-qalanın' uzın diyualı, Svent to'be (Beruniy rayoni), Topraq qala № 3 (Ellik qala rayoni), Sulayman Xaddadiy Museviy xanakası, mavzoleyler (Xojeli qalası orta a'sirler), a'yemgi zardushtiylardin' estelikler ashıldı. Aqshaxan qalada alıp barg'an onın' izertlewleri menen tanısqan ma'mleketimizdin' jetekshi arxeolog alımları akademik A.A.Asqarov, Yu.F.Buryakov, tariyx ilimlerinin' doktorları M.İsqakov, T.Sh.Shirinov, Frantsiyalı professor Per Lerishler joqarı bah'aladı. İlimpazdın' monografiyalıq miynetleri birneshe bolıp, olardıń ayrımları h'a'tteki sırt ellerde basılıp shıqpaqta [The military architecture of ancient Chorasmia, 2006; Xojaniyazov, 2007]. Bul ha'm basqada kollektiv avtorlar menen jazılğ'an shıg'armalarında G'.X.Xojaniyazov antik da'wir tsivilizatsiyası tariyxın izertlewge u'les qospaqta.

O'zbekstan Respublikasının' g'a'rezsizlik alıw elimizdin' siyasiy, jemiyetlik, ekonomikalıq, ma'deniy turmusında jan'alaniwlarğ'a alıp keldi. Eski totalitar du'zim sarqıtları jan'asha oylaw, milliy g'a'rezsizlik ideyasın ta'riplewshi, o'zlikti an'law, tariyxıy o'tmishni xolisana yadnama negizinde u'yreniw tu'sinikleri menen awmasti. G'a'rezsizlik ideyası, o'zbek xalqı etnogenezi ha'm ma'mleketshilik tariyxın izertlew shıntlap jolğ'a qoyıldı. Bul arxeologiyalıq izertlewlerge metodikalıq ko'rsetpe bolıp, usı ilim tarawının' rawajlanıwına ta'sir jasadı, esteliklerdi jan'a ko'z-qarasta qazıw, izertlew, juwmaq jasaw jumsları

ju'rgizildi. Bunday izertlewler Qaraqalpaqstan Respublikasında ha'm sho'lkemlestirildi. O'zbekstan Respublikası QQB TAEİ (h'a'zir QQGİİ) «Arxeologiya» bolimi xızmetkerleri Avstraliyanın' Sidney universiteti izertlewshileri menen birge Beruniy rayonu aymag'ında jaylasqan Axshaxan qala (Qazaqlı jatqan), Tashqırman oazisinde 20 jilg'a jaqın (1995-2013) arxeologiyalıq izertlewlerin birge islesiw jolı menen alıp barmaqta. Bul izertlewlerge Qaraqalpaqstan Respublikasınan doktor V.N.Yagodin, G.X.Xojaniyazov, A.J.İskenderova, Sidney universiteti ta'repinen doktor A.V.Betts, S.U.Xelms, B.P.Malaren, F.D.Kidd ha'm tag'ı basqalar qatnaspaqta. Arxeologiyalıq qazıwlar na'tiyesinde Axshaqanın' topografiyası-ishki, sırtqı qala, qorg'anıw obektleri (diywal, bashnyalar), oraylıq xram, «juz kolonnalı» zal, eski Xorezm jazıwı, jivopisi (diyual su'retleri) ashıldı.Olarđın' arasında a'yyemgi Xorezm patshalannın' portretler galareyası ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Bular jergilikli xalıqlar tsivilizatsiyası tariyxın ilimge, du'nyag'a tanıtıw ushın u'iken ilimiy jan'alıq boldı. Sebebi, qala orayı maydanda biyik orında jaylasqan xram, diywaldag'ı jazıw, suretler ma'mleketshilik ta'sirinde rawajlang'an tsivilizatsiyanın' a'yyemgi da'wirlerine ta'n belgiler esaplanıladı. Bul izertlewler antik da'wir tsivilizatsiya tariyxın u'yreniwde u'iken tabis edi. Sonın' ushında bul estelikti izertlewge amal'g'an Xalıq aralıq ko'lemde eki ma'rte («Du'nya ma'deniyati tariyxı ko'lemindegi a'yyemgi Xorezm tsivilizatsiyasının' ornı» ha'm «A'iyemgi Tashqırman oazisi» (No'kis-Bostan, 2000. Oktyabr); «Aral boyı ma'deniyatlar da'rbentinde» ha'm «Tashqırman oazisi arxeologiyası» (No'kis-Bostan-Beruni, 2007. 2-4 oktyabr) Simpoziumları o'tkerilip og'an du'nya ellerinen, atap aytqanda AQSh (R.A.Xaddon), Germaniya (N.Borofko), Avstraliya (A.Betts, S.Xelms, F.Kidd), Rossiya (L.M.Levina, E.E.Nerazik, E.A.Armarchuk, S.B.Bolelov), O'zbekstan (Yu.F.Buryakov, A.A.Askarov, T.Sh.Shirinov, R.X.Suleymanov, A.A.Gritsina) t.b. ellerden ilimpazlar o'z bayanat, bildiriwleri menen qatnastı [Priarale., 2013]. Bul anjumanlarda ilimpazlar Xorezm tsivilizatsiyasını u'yreniwde Qaraqalpaqstan arxeologlarının' qazıw jumsların qa'liplesken metodikalıq usıllarda alıp barıp, joqarg'ı da'rejedegi ilimiy jan'alıqlar ashqanın atap ko'rsetti.

Bunday joqarı da'rejedegi o'tkerilgen a'njumanlardın' biri «Xojeli - Qaraqalpaqstandag'ı a'yyemgi qala» (1994 j.) atasa'ykesında o'tkerilgen ilimiy-a'meliy konferentsiya boldı. Konferentsiyada Qaraqalpaqstandag'ı eski elatlardan bolg'an Xojeli tariyxı Mizdaxkan

«qalashası» menen baylanıslı negizde antik da'wirlerden qa'lipleskenligi arxeologiyalıq izertlewler boyınsha tastıyqlandı [Xojeli,1994]. A'njumanda shig'ıp so'ylegen arxeolog alımlar V.N.Yagodin, M.M.Mambetullaev, G'.X.Xojaniyazov, O.J.Yusupov, M.T.Turebekov, M.-Sh.Kdirmiyazov ha'm tag'ı basqalar qala tariyxı antik (e.b IV-III a'a') baslap, afrig'ler (IV-IX a'a'), xorezmshaxlar (XI-XIII a'a'), mongollar (XIII-XIV a'a'. 70 jj.) ha'm temuriyeler (XIV a'. 70 jj. - XV a'.) da'wirlerinde o'sip-rauajlang'anı, son'ınan ekologiyalıq sebeplerge baylanıslı h'a'zirgi Xojeli qalası orında jan'adan qala ma'deniyati qa'lipleskenligi da'liylledi. Arxeologiyalıq materiallar negizinde qalanın' payda bolıw sa'nesi 2400 jil dep belgilendi (yag'niy Xorezm tsivilizatsiyasının' antik da'wirinde). Solay etip Mizdaxkandag'ı arxeologiyalıq izertlewler qala tariyxı Xiyua, Xazarasp, Gurganj sıyaqlı a'yyemgi ma'deniy qatlamlarg'a iye ekenligin ko'rsetedi.

Joqandag'ı arxeologiyalıq izertlewler antik tsivilizatsiyası tariyxına baylanıslı bolg'an baslı ma'selelerdin' biri «U'iken Xorezm» («Bolshoy Xorezm») problemasını sheshiwge ta'sir jasadı. Bul tartıslı teoriya 200 jildan aslam ilimiy a'debiyatlarda talqılanıp kelindi. Biraq son'gı arxeologiyalıq, tariyxıy izertlewler g'ana og'an ayırım anıqlıqlar engizbekte. «U'iken Xorezm» gipoteza (boljawı) «Avesto» tekstleri ha'm a'yyemgi grek avtorlarında (Gerodot, Gekatay Miletskiy, Ktesiy) ushurasatug'm u'zindi, anıq emes derekler menen baylanıslı edi. Bul mag'lumatlar boyınsha 1- den: XX a'. 40 jj. Evropa avtorları usı «U'iken Xorezm» teoriyasın qolladı. 2- den: Xorezm tsivilizatsiyasını izertlewshiler (S.P.Tolstov ha'm t.b.) XX a'. 40- 80 jj. toplang'an arxeologiyalıq materiallar boyınsha bul temag'a anıqlıqlar engizildi, jan'a pikirler ayıldı. 3 - den: XX a'. 80-90 jj. «U'iken Xorezm» birikpesine baylanıslı boljaular biykarlıana baslandı, biraq A'muda'ryanın' to'mengi ag'ımındag'ı jerlerde ah'ameniylerge deyin aq a'yyemgi Xorezm ma'mleketi qa'lipleskeni moyımlandı.

Uhwma alg'anda antik da'wirine kelip Qubla Aral boyı jerlerinde Oraylıq Aziyanın' qala-ma'mleketleri sıyaqlı urbanizatsiya, ma'mleketshilik tariyxının' rawajlanıwı jan'a basqıshqa ko'terildi. B.e.sh. IV a'sirde A. Makedonskiy basshılıg'mdag'ı grekler Orta Aziyanın' tu'slik jerlerine basıp kirdi. Na'tiyjede Orta Aziyanın' tu'sliginde ellin tipindegi qalalar rawajlıana basladı. Bul qalalardı rawajlanıwı Grek-Baktriya patshalıg'ı da'wirinde anıq seziledi. Antik da'wirde Orta Aziyada oraylasqan ma'mleketshiliktin' qa'liplesiwine mu'mkinshilik payda boldı. Qalalar san jag'ınan o'sti, maydani

ken'eydi, olarda o'nermentslilik, sawda rawajlandi. Iskustovada jan'a ideologiyaliq bag'darlar: Batis ha'm Shig'is mifologiyaliq tu'siniklerinin' sintezi qa'liplesti. Saraylar saliw, turaq jaylar qurıwda, sonday-aq stıymıw arxitekturası qa'liplesti. Arxitekturada, ko'rکم o'nerde ellin ma'deniyatı, budda arxitekturasının' elementleri jergilikli ma'deniyat u'lgileri menen aralasti, bir-birine ta'sir jasadı.

Buni biz Samarkand (Afrasiab), Qalasısbz, Termiz, Tashkent, Xiyua, Tu'slik Tu'rکmenstandag'ı Parfiya-Nisa (Nisa) esteliklerinen, Surxanda'ryadag'ı Dalverzin tepe, Termiz janındag'ı Kampir tepe esteligindeki qazıw jumısları juwmaqlarınan anıq ko'remiz. Antik da'wirdegi qala ma'deniyatı arxeologiyaliq jaqтан jaqsı izertlengen. Bul tarawda E.V. Rtveladze, G.A.Pugachenkova, Sh.R. Pidaev, Z.Usmanova, L. Arshavskaya, M.İ. Filonovich ha'm t.b. o'z izertlewin alıp barg'an.

Aral boyı, Xorezm alabının' antik ma'deniyatının' belgili estelikleri Qoy qırılğ'an qala, Topıraq qala, Xiyua, Go'ne Urgenshtegi Qırıq molla estelikleri jaqsı izertlendi. Bul estelikler arqalı b.e.sh. VII a'sirdin' o'zinde aq Xorezm oazisinde ertedegi antik da'wirge ta'n urbanizatsiyaliq tsivilizatsiya-qala ma'deniyatının' qa'lipleskenin ko'remiz. Xorezmnin' antik da'wir ma'deniyatın izertlewge S.P.Tolstov, M.G.Vorobeva, E.E.Nerazik, Yu.A.Rapoport, V.N.Yagodin, M.M.Mambetullaev, G.X.Xojaniyazov ha'm t.b. o'z u'leslerin qostı. Ulıwma arxeologiyaliq izertlewler na'tiyjesinde a'yyemgi Xorezm tsivilizatsiya jetiskenlikleri du'nya boylap ta'n alındı.

II-BAP. ANTİK DA'WİR XOREZM TSİVİLİZATSIYASI ESTELİKLERİ

Aral boyının' a'yyemgi qalaları. Paytaxt shah'a'rler. Axshaqan, Qoy qırılğ'an, Topraq qala. Qorg'anlar. Estelik tipler, maydamı. Qurılıs texnikası

II.1. Qalalar-qorg'anlar

Xorezm alabı jerleri qadim zamanlardan ma'mleketshilik rauajlang'an elatlardıń biri. «Avesto» kitabındag'ı mag'lıwmatqa negizlensek bul jerde ma'mleket tu'rindeki birikpe eramızdan buring'ı VII-VI a'a'. qa'liplesken. Xorezmliler basqargan bul u'lken a'skeriy-siësiy birikpe alımlar ta'repinen «U'lken Xorezm» ma'mleketi deb atalg'an. Birikpe-konfederatsiya Assuriya, Midiya ha'm İnan patshalarınń qısımlıklarına tu'sken ha'm bolıwı mu'mkin. Shıg'ıstanıwshı, arxeolog V.V.Bartold, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulamov ha'm basqa alımlar - «Avesto» dag'ı «Aryanem Vaydja» aynı U'lken Xorezm ma'mleketi uıyspası aymaqlarının' o'zidir»-degen pikirlerdi aytadı Son' Axameniylerden son' (b.e.sh. VI-IV a'a'.) bul u'lkede ku'shli ma'mleketke negiz salındı.

Kangyuy, kushanlar zamanında bolsa qala ma'deniyatı menen birge ertedegi paytaxt qalalar payda boldı. Olar deslep rezidentsiya tu'rinde qa'liplesken (Kalahır, Axshaxan, Qoy qırılğ'an qala, Topraq qala). Bug'an tu'rli jag'day - faktorlar ta'sir jasaydı.

Biz o'z ilimiy-metodikaliq miynetimizde joqarıda ko'rsetilgen bir-neshe ju'zlegen antik da'wirdin' arxeologiyaliq esteliklerinin' barlıg'ına toqtap o'tpeymiz. Bul u'lken ko'lemli jumıstı talap etedi. Sonın' ushında jergilikli xalıqlardıń antik da'wir tsivilizatsiyası tariyxında o'zinin' ayrıqsha ornına iye bolg'an ayırım ma'deniy-tariyxıy esteliklerge baylanıslı mag'lıwmatlar keltiremiz. Bug'an ba'rinende burın a'yyemgi elattın' urbanizatsiya oshaqları, eski qala paytaxtlarına baylanıslı derekler tiysli. Jazbe derekler, arxeologiyaliq izertlewlerden antik da'wir Aral boylarındag'ı a'yyemgi qala tu'sinigi kriteriyasına toliq juwap beretug'in Gu'zeli-qır, Qalalı-qır, Koqırılğ'an qala, Axshaxan, Topraq qala ha'm t.b. onlag'an estelikler ma'lim.

Gu'zeli qır-a'yyemgi, axameniylar da'wirinde qa'liplesken Xorezm ma'mleketshiligi oraylarınan esaplanladı. Gu'zeli qır esteliginde arxeologiyaliq izertlewdi belgili ilimpaz-arxeolog

S.P.Tolstov 1937 jildan baslap sho'lkemlestirdi. Bul qorg'an esteliktin' qarabaxanalarini h'a'zirgi Turkmenistan Respublikasi aymag'inda jaylasqan. Axameniylar dinastiyasinin' satrapliqtin' qorg'an-qalasi, rezidenttsiyasi bolg'an degen pikirler bar. 1937, 1939, 1953, 1954 jillarda bul estelik M.G.Vorobeva ha'm S.P.Tolstov ta'repinen ashilg'an. Keyingi XX a'sirdin' 70-80 jillarinda estelik boyinsha juwmaqlaushu isler sho'lkemlestirilip, amawli ilimiy monografiya Moskva qalasinda baspadan ja'riyalandi [Kuzali kur-2, 2005]

Gu'zeli qir qorg'anini u'sh mu'yesh formada, tu'slik-arqa diywalinin' uzinligi 1000 m. jetedi. Qala perimetri boylap jaylasqan eki qabat qorg'anini diywallari da'lizdi payda etip, adam jasaw ushin maslastirilg'an xanalar g'a bo'lingen. Xanalar ishki ta'repten qosilg'an jaylar menen ha'm toliqtirilg'an. Arxeologiyaliq qaziwlar na'tiyjesinde qala-qorg'an bekinisler eki qurilis da'wirinde tiklengenligi aniqlandi. Birinshi qurilis da'wirinde (VI-V a'sir) iri formattag'i tuwri mu'yeshli qam gerbish (52x26x10 sm) ha'm paxsadan paydalang'an yarim do'ngelek minar-bashnyalar, qala diywallari qurilg'an. Ekinshi qurilis da'wirinde (b.e.sh.V a'sir) qorg'anushu minar-bashnyalar tuwri mu'yeshli, al qam gerbishler kvadrat (40x40x10 sm) tu'rge o'tken. Bunday bekkem qurilis materiallannan tek g'ana qala-qorg'aninin' sirtqi diywal, minarlari qurilg'an, al onun' ishki qurilislari onsha bekkemlenbegen. Usig'an negizlenip arxeologlar qala sirtqi qa'wipten waqtinsha paydalanushu pana-qorg'an retinde paydalanilg'an dep tu'sinedi. Bunday panalaw tipindegi qorg'anlar a'yyemgi Xorezm zamanlari Baktriya ha'm Sog'da jerlerinde de belgili. Qala orayinda jaqsi saqlanbag'an maydani 285 kv.m saulath zalg'a iye monumental jaydin' ornini qazildi. Onun' arxitekturasi, qurilis usullari axameniylar zamanı traditsiyasina uqsaydi. Biraq bul monumental qurilis bir-qansha jobasiz qurilg'an ta'rizli, usig'an negizlenip bul qurilisti «varvar» h'a'kimleri rezidenttsiyasi (ko'shki) dep te tu'sinilegen. Degen menen keyingi da'wirdegi arxeologiyaliq qaziwlar bul jerde axameniylar zamanı saray qurilislarina ta'n bolg'an belgilerdi aniqladi. Bul orinda tu'rli ja'miyetlik qatlam wa'killeri jasag'an. Orayliq qurilistin' arqa ta'repinde u'sh minardan (kungura) ibarat boljau boyinsha ja'ma'a't qurilisi ha'm aniqlang'an. S.P.Tolstov bul jayda zartushtiylerdin' ateshgah'i-ot ornini bolwi mumkin degen pikiridi aytadi. Bul sityaqli minarlar keshki kangyuy da'wirine (b.e.sh. IV-I a'sir) tiyisli Burli kala, U'lken Aybuyir esteliklerinen ma'lim. Gu'zeli qir plani ta'repinen Chirik rabat (Jan'a Da'rya boyinda) qurilisma uqsas keledi. B.e.sh. VI-

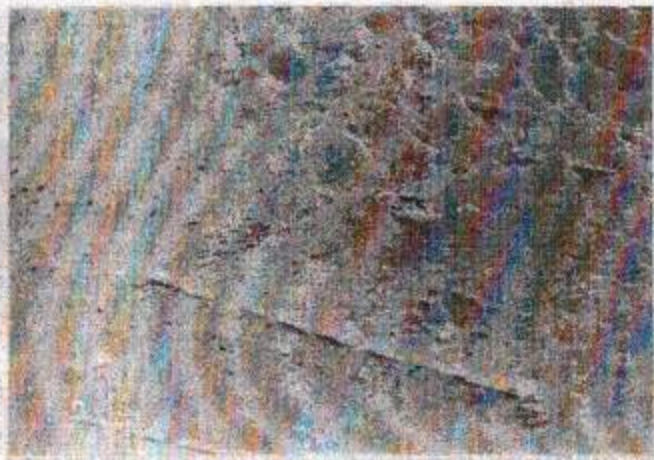
IVa'sirlerde tiyisli temir qural (oraq), skif tipindegi u'sh pa'rrikli oq jay ushu ha'm temir eritiu oshaqlar aniqlang'an, bul temir a'sirining a'jayip buyimlari bolip esaplaniladi.

Uluwma Gu'zeli qir esteligi Xorezminin' erte antik da'wirde axameniylar u'stemligi zamanında qurilgan erte shaxa'rsazlik u'lgisi bolwi kerek degen pikirler bar. Sonun' menen qatar bul qurilis axameniylar patshalarinin' qorg'anini - rezidenttsiyasi da bolip, Xorezmdagi erte paytaxt shah'ar qurilislari bolsa kerek degen boljawlar da bar [Tolstov, 1962].

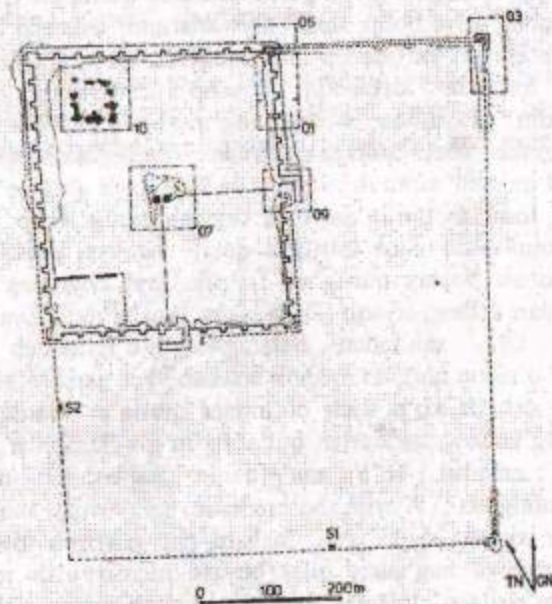
Antik da'wir qala ma'deniyati u'lken esteliklerinin' biri **Qalali qir** I qorg'anini esaplaniladi. Estelik tuwri mu'yeshli planda bolip, 1000x700 m maydang'a iye. Qala diywallari qalin', ku'shli minar-bashnyalar, to'rt da'rwaza, tosiq labirintli qurilislari menen bekkemlengen. Diywallar tirmag'i paxsa bloklar (1,15-1,3 m) al diywal antik da'wirde paydalang'an kvadrat qam gerbishten (40x40x10 sm) tiklengen [Rapoport, Lapirova-Skoblo, 1965]. Kvadrat gerbishler Gu'zeli qir esteliginin' ekinshi, keshki da'wirine ta'n edi. Estelik axameniylar zamanında kurp baslang'an menen keyin taslap ketilgen. Buni antik da'wirdegi Xorezminin' g'a'rezsizlikke crisiwi menen baylanistursa boladi. Qala ishinde qurilislari joq derlik, bul u'lken pana-qorg'anlardin' xarakterli belgilerine jatadi. Bunday qala ishindegi boshqlar Gu'zeli qir, Ayaz qala I esteliklerine de ta'n. Biraq Gu'zeli qir sityaqli monumental qurilis ornini (saray qaldig'i) diywalinin' aynalsa'ykesinde jaylasqan. Ondag'i qaziw waqtında ag'ash kolonnalar tirmag'i bolg'an u'sh basqishli ha'm do'n'gelek tas u'stinler-baza ashilg'an (70x70x40 sm). Keyingi kangyuy, kushanlar da'wirinde qorg'an-qalanı qaytadan paydalang'an. Usi belgilerine qarap Qalali qir esteligi axameniylardan keyin payda bolg'an degen pikir tuwdiradi. Biraq bul jerde tabilg'an grifon-qus sa'wlelengen relefli gips qalip (analogiya Persopoldegi Kserks sarayında), arislan basi ko'rnisli gu'ze uslag'ishi, sur ren'li ildaydan tayarlang'an qanath at basi (protoma) menen bezelgen riton, Yaztepe III (Tu'slik Turkmenistan) tipindegi keramika u'lgileri usi estelikte axameniylar arxitekturasi ha'm ertedeги temir a'siri traditsiyalari menen baylanisturilg'a boladi.

Axshaxan - Qazaqli jatqan Qaraqalpaqstan Respublikasi Beruniy rayoni b.e.sh. IV-III a'sirler, eramızdin' III a'sirleri menen sanalg'an a'yyemgi paytaxt esaplang'an shah'ar - qala. Bul estelik 1956 j. Xorezm ekspeditsiyasi xizmetkerleri ta'repinen ashildi. Keyin 1982, 1985 jillarda tekseriw isleri alip barilg'an [Andrianov, 1965].

Estelik 1995-jildan Avstraliya-Karaqalpaqstan arxeologiyaliq ekspeditsiyasi ta'repinen izertlene basladi. A.Betts, S.Xelms, V.Yagodin, F.Kidd, G.Xojaniyazovlar onlag'an jillar ekspeditsiyaliq qaziw islerin alip barmaqta. Qala eki bolimnen ibarat - "joqarg'i qala" ha'm "pa'stki" qala. Bul ornlarda diywallar, bashnya-minar, xram, 100 ustimli (kolonnali) zal, turar jaylar diywallari ha'm basqada qurilislar izertlengen. Axshaxan qalanı Xorezmning ertedegi paytaxtlarinan biri dep boljaydi. Qaziw isleri dawam etpekte. Paytaxt kaladag'i tsivilizatsiyaliq ashilw'g'a 100 u'stinli zal, diywallardag'i a'yyemgi xorezmiyshe jaziw, ren'li su'retler ha'm a'yyemgi Xorezma patshalarinin' portretler galereyasi jatadi [Yagodin, Alison, Kidd., 2009].

Aqshaxan qala

Aqshaxan qala (Xojaniyazov G. 2007)

Antik da'wirdin' klassikalıq, kangyuy da'wiri esteligi **Qoy qurıl'gan qala qorg'anni** esaplanadı (b.e.sh. IV e.-I a'a'). A'yyemgi Xorezmnin' a'jayıp tariyxıy esteliklarinin' biri esaplanadı. Qoy qurıl'gan qala batıs Aqshadarya deltası tegisliklerine, To'rtkul qalasınan 22 km Arqa-

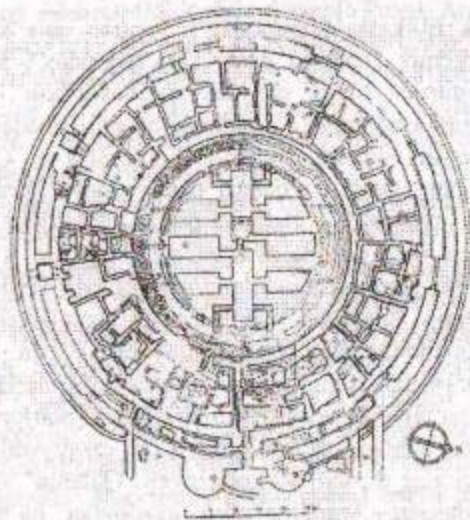
Shig'ista, Ellikqala rayonında Eski Kelteminar kanalı janında jaylasqan. Arxeolog alimlarning mag'lumatlarına ko're Qoy qirilg'an qalada tumus b.e.sh. IV-III a'sirden eranın' III-IV a'sirine deyin dawam etken. Bul qala a'yyemgi xorezmshah'lar ma'mleketinin' ilimiy madeniy orayı bolg'an. Bul qala jo'nindegi da'slepki mag'lumatı S.P.Tolstovtin' «A'yyemgi Xorezm» (1948) kitabında ha'm arawlı monografiya «Koy-kirilgan kala» deb atalg'an kitapta ushratamız [1967].

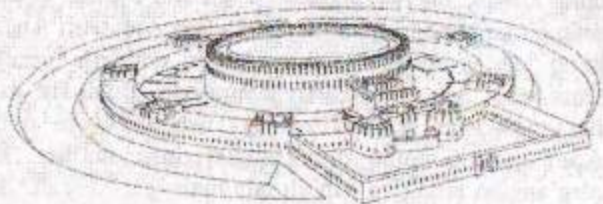
Bul ayrıqsha, tsilindr-bashnya-minarg'a uqsas formadag'ı do'n'gelek qurılıs bolıp, shen'ber ta'rizli diywallar, tog'ız bashnya-minar menen bekkemlengen. Onın' ishki diametri 42 m, diywaldan sırtı 87,5 m. Oraylıq bashnya-minar ta'rizli qurılıs eki qabat etip qurilg'an [Koy kirilgan kala, 1967]. Qorg'an-qala qurılısları b.e.sh. IV-III ha'm II a'sirlerde qayta tiklengen. Do'n'gelek formada qurilg'an Qoyqurilg'an qala 18 aylanbag'a iye bolıp, onın' diywallarınım' aylanasi 865 metrdi quraydı. Qala eki diywal menen orap aling'an. Qoy qirilg'an qalanın' do'n'gelek formada kuyashqa uqsatıp qurılıwın: 1-a'yyemgi xorezmliklerdin' kuyashqa sıying'anlıg'ın bildirse, 2- sayaralardı (a'lemdi) guzetken observatoriya uazıypasın ornılag'anda bolıwı kerek. Qoy qurilg'an qalanın' sırtqı diywallarında 9 bashnya qorg'an bolıp, olar ha'm aylana formada qurilg'an, qala diywalı astına kelip jasıring'an dushpandı boınıtsadan oqqa tutıwg'a qolay sha'riyat jasag'an. Qala sho'l-dala zonası boylap qurilg'an Tu'slik Aral boyındag'ı basqada antik qorg'anları dizbegi sıyaqı (Daukesken, Aqshu'ngil; Ayaz qala I,II, Bazar qala t.b.), sah'radan bolatug'ın h'u'jimlerden jergilikli turg'mlardın' o'zlerin qorg'au imkaniyatına sa'ykes jaratılğ'an.

Diywal sırtında ko'p sanlı bo'lmeler qurilg'an olarda tabılğ'an zatlarğ'a qarag'anda xızmetkerler, qullar ha'm g'a'llexanalar jaylasqan. Qoyqurilg'an qaladan ko'p mu'g'darda materiallık ma'deniyat artefaktları tabılğ'an. Ayırım bo'lmelerde azıq-awqat saqlanatug'ın u'lken ıdıslar xumlar saqlang'an. Iqsham etip islengen ıdıslar spiral ta'rizli polixromiya nag'ıslar, qızıl boyaw menen u'sh mu'yeshlik ta'rizli etip tu'sirilgen. Jolaqlar menen a'sheko'ylengen. Olar sharap yaki da'n saqlaw ushın paydalanıwı mu'mkin degen pikirler bar. Qoy qurilg'an esteliginen axameniylar zamanınan belgili uslag'ısh tutqası arıslan bası ta'rizli etip bezelgen gu'zeler, sharap ushın ayrıqsha tayarlang'an ritonlar tabılğ'an. Olardan baska attın' erine baylap yaki tu'ye u'stinde alıp ju'riwge qolaylastırıp islengen flyaga-jalpaq gu'zesheler ushrasqan. Bul ıdıslar ko'shpeliler ta'sirinde yasa'ykesa olardıń talabına muwapıq tayarlang'an. Tabılmalardıń ayrıqsha toparın

kishi kosmetikalıq ıdıslar, mayda plastika u'lgileri-h'ayallar kelbetin bildiriushi statuetakalar (o'nimdarlıq ha'm suw kudayı Ardivisuri Anaxita ramzi), vaxkikalıq quday belgisi (Mina-sharap qudayı), erkekler musinsheleleri, kirpitiken, julqı statuetakaları ushrasqan. Bulardan basqa diywalg'a saling'an swretler (kaman atıwshı) ushrasıp, bul jivopis u'lgileri Axshaqan qala, Topıraq qala esteliklerinen ma'lim. Qoy qurilg'an qala qorg'anınan tabılğ'an bah'alı tabılmalarg'a b.b.e.sh. III-II a'a'. pitilgen aramey alfaviti u'lgisindegi Xorezm jazıwları jatadı. Bunday jazıw u'lgileri keyin Ayaz-qala ha'm U'lken Aybuyır qala esteliklerinen tabılğ'an.

Bah'alı tabılmalar qatarında astronomiyalıq baqlawlarda paydalanılğ'an jalpaq formadag'ı astrolyabiydin' disk ta'rizli bo'lekleri ushrasadı. Olardıń 42 danası tabılğ'an. Bul instrument h'aqqında Beruni "Masud kanonı" shig'armassının' IV kitabında (X-a'.) "... bular Ptolomey aytqan eki xalqa" -dep jazıp olardıń jergilikli xalqlar iliminde antik da'wirde ma'lim ekenligin bildiredi. Solay etip, Qoy qurilg'an qala jerlew da'sturleri, astralıq uazıypanı atqarg'an ha'm astronomiyalıq baqlaw alıp barılğ'an mamketlik ko'lemdegi a'h'miyetli ornı.

Qoy qırılğ'an qala

Topıraq qala. Tu'slik Aral boyı, Xorezm oazisindegi tariyxıy estelikler arasında bir-neshe qorg'an-qalalar "Topıraq qala" degen atqa iye. Birinshisi-b.e.sh. IV-Sh a'a'. tiysli bolıp, Xorezm oblasti Shavat rayonu aymag'ında, ekinshisi ha'm b.e.sh. IV-III a'sirlerge tiysli, Xiyua rayonında, ushinshisi, b.e.sh. IV-III a'a'. menen belgilenip, Xorezm oblasti Yangıarıq rayonında jaylasqan, to'rtinshisi eranın' I-III a'sirinde qurılğ'an Qaraqalpaqstanın' Ellikala rayonu aymag'ında jaylasqan [Gorodishe Toprak kala, 1982; Toprak kala.Dvoretz, 1986]. Olardan basqa Qon'ırat rayonında Topıraq qala (Kudjak) atı menen orta a'sir kalası belgili.

Biz bul jerde tek Ellikqala rayonındag'ı Topıraq qala xarabaları h'aqqında so'z ju'ritemiz. Topıraq qala Aral boyındag'ı kushanlar da'wiri (I-IV a'a'.) qurılısı bolıp, usı tariyxıy basqıstın' etalonlıq da'rejedegi u'lgı esteligi esaplanadı. "Patshalar qalası" maqamına iye bul kala to'rt mu'yeshli formada bolıp, ol 500x350 m (17,5 ga) maydandı iyelep tuwrıptı. Qala eki qatarlı paxsa diywal menen orap alıng'an, olar tort mu'yeshli bashnya-minar-kunguralar menen bekkemlengen. Qalanın' bir g'ana da'rwazasınan kirgen, eni 10 m ten' jol qala qurılısınan tuwrı mu'yeshli kvartallarg'a bo'ledi. Shah'ar 8-10 ma'h'a'lege bo'lingenligi anıqlandı. Da'rwazag'a qarşı ba'lentliktegi qorshalğ'an maydanda monumental xram, saray ornalasqan. Olardıń negizi-tırnag'ı da'slep 14 m, keyingi qayta qurıwda 25 m ba'lentliktegi tsokolda jaylasqan. Usı biyiklikte maydanı 80x80 m platformag'a 3 bo'limnen turg'an saray kompleksi qurılğ'an. Qorg'an diywalları to'rt mu'yeshli minar-kunguralar menen bekkemlengen. Qalanın' arqa-batıs bo'liminde saray jaylasqan. Arxeologiyalıq qazılmalar ha'm ilimiy izertlewler negizinen usı jerde alıp brılğ'an. Shah'ar sarayında bir qansha eki qabatlı u'iken ha'm kishi u'y xanaları ashılğ'an. Olardı ja'mi 100 den asadı. Xanalardıń oraylıq bo'limi "taxt zalı" a'trapında

ja'mlesip olar tas bazalarg'a ornalasqan ag'ash u'stin ja'rdeminde bastırılğ'an. Bul xanalarda tabılğ'an materiallarg'a (syujetli jivopis, boyalg'an skulpturalar) qarap olarg'a tu'rlish e atamalar berilgen. Ma'selen - «Patshalar zalı», «A'sker zalı», «Jen'is - G'alaba zalı», «Bug'ılar (olen) zalı», «Oyinshılar» ha'm basqada atlar. "Patshalar zalı" diywalları boylap jaylasqan sıpalar 23 bo'linip olardıń u'stinde erkek, h'ayallardıń 100 aslam ılaydan islengen goreelfli statuyaları ornalasqan. Boljaular boyınsha olar a'yyemgi Xorezm patshaları ua'killerin - "miyrasxorlar galereyasın" su'retleydi. Son'g'ı jılları bunday usılda diywalğ'a salıng'an su'retler - "patshalar portreti galereyası" Aqshaxan esteliginen tabılmaqta. Negizgi qaladan sırta "to'mengi saray" bag'park kompleksi qurılğ'an. Topıraq qaladan teri ha'm ag'ashqa jazılıp pitilgen 120 ge jaqın a'yyemgi Xorezm tilinde aramey xa'ribinde jazılğ'an h'u'jjetler tabıldı. Qala eramızdın' Sh a'sir aqırına deyin ertedegi Xorezmshaxlar ma'mleketinin' paytaxtı bolğ'an degen pikir bar.

Joqarıda biz keltirgen a'yyemgi Xorezmın' paytaxt qalaları dep taxmin etilgen estelikler wa'layatta eradan.aldın'g'ı I min' jıllıqtın' 1-yarımnan son' 2-yarımnan baslap Watanımız aymaqlarında ju'zege kelgen ma'mleketshilik protsesslerinin' Tuslik Aral boyı, Xorezm oazisi jerlerin de o'zine tartqanın ko'remiz. A'yyemgi oray - bul Gu'zeli qr qarabaqanaları deb boljaw etiledi. Son'g'ı izertlewlerge qarag'anda antik da'wirlerge ta'n siyasiy waziyatlarg'a baylanışlı Qoy qırılğ'an, Axshaxan, Topıraq qalalar ha'm tu'rli da'wirlerde Xorezm paytaxt - shah'arleri bolğ'anın tastıyqlaydı.

Urgenish (Go'ne-Urgenish) qala Aral boyı antik da'wir ma'deniyatı esteliklerinen esaplanıladı. Qala birinshi ret qıtay jazba dereklerinde Yue-gyan ataması menen keltirilgen. Sog'an sa'ykes akademik V.V.Bartold, A.Yu. Yakubovskiy estelikti b.e.sh. I a'sirlerde payda bolğ'an dep belgileydi. Akademik Ya.G.G'ulamov bul qala b.e.sh. IX-a'sirlerde qa'liplesken dep te esaplaydı [G'ulamov, 1960]. Solay etip qalanın' payda bolıw waqtı S.P.Tolstov baskargan Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasının' 1952-j. arxeologiyalıq qazılma jumıslarına shekem anıq emes edi. Son'g'ı jıllardag'ı turkmen arxeologı X.Yusupovtın' Kırq molla biyikligindegi qazıw jumısları bul jerde qala qonısına b.e.sh. III -a'. Parfiya da'wirinde negiz salg'anın da'lilleydi [Yusupov, 1993]. Yag'nıy qala ertedegi sha'h'a'rsazlık tsivilizatsiya tariyxı menen baylanışlı. Biraq bul da'wir h'aqqında jazba dereklerde

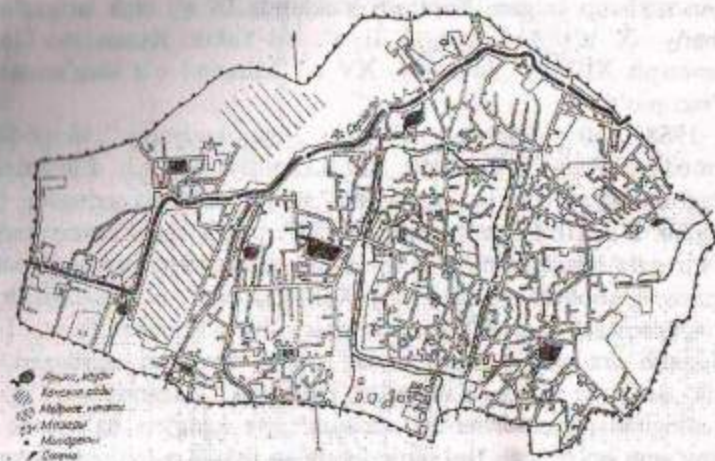
mag'lumatlar ushraspaydi, arxeologiyaliq materiallar toliq ja'riyalanbag'an.

Ko'rip turg'anımızday Xorezm arxeologiyaliq ekspeditsiyasının 1952-j. izertlewlerinde tek orta a'sir qatlamları, estelikleri aniqlanıp, al Urgenishtin' antik da'wirine tiyisli ma'deniy qatlamları ashılmadı.

Xiyua-a'yyemgi Xorezm tsivilizatsiya oshaqlarının' biri. Bul qala Buxara, Termiz ta'rizli XXV a'sirlik tariyxqa iye, Xorezm tsivilizatsiya oraylarınan esaplanıladı. Xiyuanın' Xorezm tsivilizatsiya tariyxındag'ı ornın bah'alap O'zbekstan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimov ko'rsetpesi menen 1997-j. oktyabr ayında esteliktin' 2500 jilliq sa'nesi saltanatlı belgilenip o'tildi. Ullı Jipek joli boyındagı erte Xorezm qalaların' biri. Qala b.e.sh. VI-V a'a'. qa'liplesip, antik, orta a'sirlerde iri elat, 1552-1920 jillarda Xiyua xanlig'ı orayı. X a'. 30 jılları Xiyua Xorezmnin' 33 qalasının' biri bolıp, jazba dereklerde Ullı Jipek joli boyındag'ı qala retinde ushrasadı.

Xiyuanı arxeologiyaliq jaqtan qazıwlar 1940-j. Ya.G'.G'ulamov ta'repinen o'tkizildi. 1984-1985 ha'm 1987-1990 jılları Qaraqalpaqstanlı arxeolog t.i.d., prof. M.M.Mambetullaev bassılıg'ında «Xiyua ekspeditsiyası» qalanın' qa'liplesiw ha'm rawajlanıwı tariyxın u'yrendi. İzertlewler juwmag'ı Xiyuanın' b.e.sh. V-IV a'sirlerde payda bolg'anlıg'm da'lilleydi [Mambetullaev, 1994]. Topografiyaliq belgisine qaray Xiyua-Ishan qala (ishki) ha'm Dishan qala (sırtqı) dep ekige bo'linedi. A'yyemgi da'wirde ha'm orta a'sirlerde qala turması İshan-qalada o'tken, maydanı 26 ga. Bul estelik batıstan shug'ıs tamang'a sozilıp negizinen eki bo'limnen turadı: İshan qala ha'm Dishan qala. İshan qala tuwrı mu'yeshli formada qurılğ'an bolıp, onın' ko'lemi 650-400 m. A'yyemgi qorg'anıu diywalı menen qorshalg'an bolıp, h'a'zirgi da'wirde saklanıp qalğan balentligi 7,8 m, o'z na'wbetinde aylana formadag'ı minar - kungurularg'a iye. Olar arasındag'ı ken'lik 30 m. Qalanın' sırtqı bo'legin qamrap alg'an. Dishan qala uzınlıg'ı 2 km., eni 1,8 metr diywal menen qorshalg'an. 1984,1985,1987-1990 jillarda O'zbekstan SSR İA QQ filiali xızmetkeri M.M.Mambetullaev bassılıg'ında Xiyua ekspeditsiyası Xiyuanın' qalasının' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı tariyxın u'yreniu islerin alıp bardı. Kalanın' xronologiyaliq jası ha'mde qorg'anıs qurılıslarının' tariyxı, payda bolıw da'wirin aniqlaw boyınsha, maqsette kalanın' ishki bo'liminde ha'm diywaldın' bir neshe jaylarında arxeologiyaliq qazıw jumısları alıp barıldı [Mambetullaev, Abdirimov,1997]. M.M. Mambetullaevtin' 1984-1990 jj. jurgizgen qazıw jumısları jan'a mag'lumatlar berdi. Bir-neshe

arxeologiyaliq qurılıs qatlamları aniqlanıp, olardan I-II ma'deniy qatlamlar antik tsivilizatsiyası da'wirine, III-VIII qatlamlar orta a'sirlerge tiyisli ekenligi artefaktlar menen tasiyqlandı.

Xiyua planı

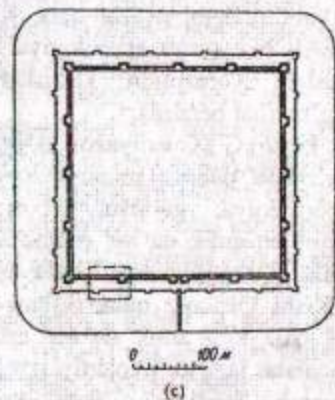
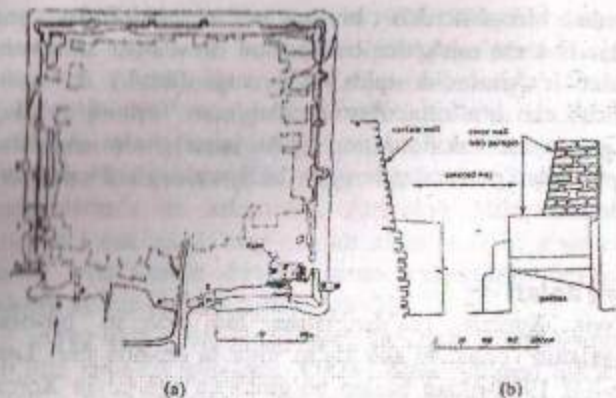
İshan qala aymag'ında eramızdan burıng'ı VI-V a'sirlerde kishkene ma'nzil bolıp keyinshelik, eradan aldın'g'ı IV-III a'sirlerde bolsa qala-qorg'an payda bolg'an. İshan qala tuwrı mu'yeshli formada qurılğ'an bolıp (650x400 m) arqadan tu'slikke sozilğ'an. Ja'mi 2100 m uzınlıqtag'ı bekkem qorg'anıu diywalları menen qoshrap aling'an. Diywallardıń ba'lentligi 7-8 m, qalınlıg'ı 5-6 metrdi quraydı, aylana formadag'ı minar - kunguralarga iye. Kunguralar orasındag'ı qashıqlıq 30 m quraydı. A'yyemgi İshan qalanın' shug'ıs tamanında bir da'rwaza bolg'an. Qala ko'p ma'deniy qatlamlardı payda etken, bir qansha qurılıs ha'm qayta qurıw da'wirlerin o'z basıman keshirgen. Ullıwma alg'anda Xiyua qalası tek antik da'wirde g'ana emes, al orta a'sirlerde de tsivilizatsiya oshaqlarının' biri bolg'an.

Xazarasp qalası Bul qala 1936 j. Ya.G'.G'ulamov ta'repinen tekserilgen, 1958,1960 jillarda bolsa onda Xorezm arxeologiyaliq-etnografiya ekspeditsiyası izertlew jumısların o'tkerdi. Ullıwma maydanı 440x320 m. Qala eki qatarlı paxsa diywal menen orap aling'an. Sırtqı diywal kalın'lıg'ı 1,81-2 m, ishki diywal 2 m. Diywal minar-kunguralar

menen bekkemlengen, olar ortasındag'ı aralıq 44-55 m, ulhwma sani 17. Estelik b.e.sh. V a'sirde payda bolg'an. Xazarasp Xorezm wa'layatının rayon orayı. Bul qala tek g'ana Xorezm h'a'tteki Oraylıq Aziyadag'ı eng a'yyemgi qalalardan biri esaplanadı. Qaladin' eski atı usı kunge deyin saklanıp kelgen. Xazarasp h'akkında IX a'. arab tariyxshısı Al-Tabariy, X a'. Al-İstaxri, XIII a'. Al-Yakut Xamaviyler jazg'an. Xazarasptı XIII a'. Juvayniy, XV a'. Mirxond o'z shig'armalarında ko'rsetip o'tken.

1958-1960 jillarda Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası xızmetkerleri M.G.Vorbeva, M.S.Lapirova-Skoblo, E.E.Neraziklar onlag'an qazıw islerin, ha'm eki stratigrafiyalıq qudıqsha (shurf) kazg'an. I, II, III, IV qazıw orınlarındag'ı izertlewler Xazarasptın' antik da'wir qala qurılısların ha'm ma'deniy qatlamların tapqan [Vorobeva, Lapirova-Skoblo, Nerazik, 1963]. Xazarasp esteligin G'arezsizlik jılları qaraqalpaqstanlı arxeolog professor M.M.Mambetullaev [1996], tashkentli arxeolog S.R.Baratovlar [2011] qaytadan izertlegen. Jan'a antik da'wirge tiysli materiallar toplag'an. Xazaraspta ju'rgizilgen arxeologiyalıq izertlewler bul kalanın' erte kangyuy da'wrinde negiz salıng'anın ko'rsetedi. Bul jerde tabıl'g'an ayırım gulalshılıq (keramika) u'lgileri arxayka da'wiri kulalshılık ıdıslarına ha'm uqsaydı. Bul ıdıslardı izertlewshiler Qalalı qır I esteliginde ha'm Xazarasptın' minaraları (bashnya) Gu'zeli qrdikine uqsaslıg'm aytqan. Bul qalalar qatarında Xazarasp ha'm eradan aldın'gı V-IV a'sirde qurıl'g'an degen pikirler bar.

Uhwma, izertlew juwmaqları Xazarasp qalasının' antik, afrig (IV-VIII a'sir), orta a'sirler da'wrinde u'lken qala bolg'anınan derek beredi. Lekin Xazarasp diywalları ha'm da'rwazası XIX a'sir aqırına shekem jaqsı saqlang'an. XX a'sirde h'am h'a'zirgi zaman tas-jayları menen qurıl'gan. Qalanın'g tuslik-shıg'ıs boliminde a'yyemnen saqlangan Dev Salg'an tepeligi (biykligi) jaylasqan. Onn' maydanı 40x40 m, biykligi 15 metrge shekem boy ko'terip turıptı.

Xazarasp

Joaqarda biz keltirgan a'yyemgi Xorezmnıng paytaxt ha'm tsivilizatsiyanın' negizgi oshaq - shah'arleri dep shamalang'an estelikler wa'layatda b.e.sh. I min' jılıqtın' 1 yarımınan son' 2-yarımınan baslap elimiz aymaqlarında ju'zege kelgen ma'mleketshilik protsessi-qublıslarınn' wa'layat jerlerin de o'zine qamtıg'anın etgenin ko'rsetedi. A'yyemgi siyasiy oray-bul Guzeliqır qarabaxanaları dep boljaw etiledi. Son'g'ı izertlewler antik da'wirge sa'ykes siyasiy jag'daylar sebepli Qoy qırıl'gan, Axshaxan, Topıraq qalalar ha'm turli da'wrlerde Xorezm paytaxt qalaları bolg'anın da'lilleydi. Bul kibi paytaxt - shah'arlerdin' qa'liplesiwine b.e.sh. I min' jılıklardag'ı Xorezm oazisi aymag'ı

Orayliq Aziyada birinshilerden bolip, ma'mleketshilikke negiz saling'anlig'inda. Bul ma'mleketler birikpesine Sievushlar sulalasi man shiqqan patshalar h'ukimranlik qildi. A'yyemgi (antik) da'wirdegi wa'layatti jergilikli elat h'u'kimdarlari basqarg'anin Topiraq qaladag'i "miyrasxorlar galereyasi" skulpturalari (100 jaqin) xa'm Aqshaxan esteligindegi "patshalar portreti galereyasi" (diywaldag'i 24 portretler su'wreti) ayqin da'lilleydi.

II.2. Qonis-qorg'anlar

Antik da'wir Xorezm ma'deniyatiga tan bolg'an bir-neshe qorg'anlar oazisitini batis, tu'slik ha'm arqa ta'repide bar. Lekin olardin' ko'pshiligi 1937-jildan baslap bu'gingi ku'nge deyin Xorezm arxeologiyaliq ekspeditsiyasi (basshisi professor S.P. Tolstov), t.i.d. M.Mambetullaev, G'.Xojaniyazov ha'm basqalar ta'repinen izertlengede ele toltiq u'yrenilmegen (Bazar qala, Kalajiq, A'yyemgi Qat t.b.). Usig'an baylanishi biz ayrim arxeologiyaliq a'debiyatlariga negizlangen h'alda oazistegi Xorezminin' katardag'i shah'ar ha'm qorg'anlari h'aqqida mag'liwmat beramiz.

Da'slep S.P.Tolstov, keyin G'.Xojaniyazov qorg'anin qurilishlarini (boynitsa, protexeyzm, da'rwaza, pandus, minar-bashnya, or-rov, jalg'an qurilishlar-predvratnie soorujeniya, gerbish, paxsa t.b.) u'yreniw barisinda ertede az u'yrenilgen antik da'wir estelikleri menen qatarda Eres qala, Aqshaxan qala (Qazaqljatqan), Ayaz qala, Tashqirman, U'lken Guldursin qala, Kishi Qırıqqız qala, Sultan-Uvays tau Gaur qalasi, Anka qala, Qızıl qala kibi antik da'wir esteliklerin tekserip ko'rgen ha'm arnawli maqalalar jazg'an [Xojaniyazov, 2007]. Bul antik da'wir esteliklerin arnawli izertlew u'lken ko'lemdegi ilimiy miynetlerdin' uazıypasına kiredi. Bul wazıypa bizin' okıw-metodikaliq jumısımızdin' ko'lemine sıymaydı. Sonin' ushın biz ayrim eski qala ha'm awıl qonısı (poselenie) dep atalg'an ma'skanlerge qisqasha toqtaymız.

Alma-atisqan- I. Estelik Xiyua qalasi man 18 km shig'ista Kattabog' (U'lken baq) awılı aymag'ında jaylasqan. Estelik to'rt mu'yeshli formaga jaqin qurılıp onin' real ko'lemi 101x170 m. Estelikte arnawli arxeologik qazıw jumislari alıp barılğan emes. Aldin'gi izertlewler boyınsha estelik eranın' I-VIII a'sirlerine tiyisli deb belgilengen. Yag'niy I-IV a'cir kushanlar da'wiri materiallari bolıwı kerak. Alma-atisqan I h'aqqında da'slepki arxeologiyaliq mag'liwmatti M.Mambetullaevtin' «Gorodishe Alma-atishgan I-II» deb atalg'an

maqalasi man bilemiz. Bul maqala 1973-1974 jillar qazıwlar jumıg'ına arnalg'an. Estelik eki bo'limnen qurılğan: Alma atisqan I ha'm Alma atisqan II. Esteliklerde antik da'wirine ta'n bolg'an 40x43x44x10x13 sm qam gerbishler tamg'alari menen ushrasadı. M.M.Mambetullaev ta'repinen qazılğan qudiqshadan (shurf) eramızdin' I-II a'sirlerge tiyisli gulal bo'lekleri tabılğan. Bul tabılmalar Topiraq qala (Ellikqala) qatlamlarında da ushrasadı. Arxeolog M.M. Mambetullaev Alma atisqan I esteligi da'slep eradan aldın'gi III-II a'sirde payda bolg'an, keyin I-III a'sirde diywal menen aylandırılıp bekkemlengen degen pikirdi aytqan [Mambetullaev, 1982].

Ayaz qala I. Bul estelik qorg'an - qala Sultan Uvays tauınin' shig'is bo'limi jaqında jaylasqan. Ol eki qatarlı diywal menen orap aling'an. Estelik diywallarınin' ishinde qurılıslardin' izi joq. Estelik a'skeriy a'xmiyetke iye estelik bolip, eranın' II-IV a'sirlerinde qurılğan ha'm sirtqi qa'wip tuwg'an waqıtta pana-qorg'an uazıypasın atqarg'an. Bunday funksional xızmetti biz joqarında so'z etken Gu'zeli qir esteliginde ko'rgen edik. Sonday aq qorg'an-qala wa'layatti shig'istan dala qa'wimleri qa'upinen qorg'anda da xızmet etken. Bul estelikten basqa usı jerde eramızdin' II a'sirine ta'n Ayazqala II qorg'an-zamok, Ayazqala III dep atalg'an awıl qonısı bar [Nerazik, 1976]. Bul estelikler ha'm iqsham bekkem, qorg'anın ushın qurılğan. Olardin' do'geresinde awıl u'yleri, egislik maydanlari ornı ushrasadı. Ha'zir bul jerde Xorezm tsivilizatsiyasi tariyxin ta'tripleushi Ayaz kala turistlik kompleksi islep tur.

Voyangan qorg'an - qalasi. Xorezm wa'layati Shavat rayonınin' Manaq awılınan 1,5 km tu'slik-shig'ista jaylasqan. Estelik eki bolimnen ibarat. Qalanin' batis ta'repi onin' a'yyemgi bo'limi bolip, bul eramızdin' I-IV a'sirlerine tiyisli. Esteliktin' batis bo'limi tuwrı mu'yeshli bolip, ulwma maydanı 280x360 m. Eranın' II-III a'sirinde qala diywal menen qorshap aling'an. Ya.G'.G'ulamov Voyangan qalasin arab jazba dereklerinde ushrasatug'in Ardaxushmisan degen qalasi sa'ykesleydi. Bul pikirdi M.M. Mambetullaev, M.-Sh.Qdirmiyazovlar da quwatlaydı. Voyangan qalasi a'yyemgi sawda jollari orayında jaylasqan [Mambetullaev, Kdirmiyazov, 1983]. Ha'zir bul qalanin' kaldıg'i kobirek qa'birstanlıq penen ba'nt.

Voyangan qala qaldıg'im M.M.Mambetullaev ha'm t.b. 1978 j. arxeologiyaliq izertlewler waqtında qazg'an. Estelik eki bo'limnen ibarat. Birinshi batis bo'limi 280-360 m, ekinshi - shig'is bo'limi - 220x320 m. Batis bo'legi eradan aldın'gi II a'sirde payda bolg'an. Antik

da'wirde qala diywal menen aylandırılıp bekkemlengen, qam gerbishten terilgen. Maydanı 10 ga bolg'an. XII-a'sirde qorg'an-qalanın' «Shig'ıs» bo'limi qosilg'an. Biraq qalanın' ja'ne bir bo'legi qala diywallarının' sırtında jaylasqan. Bul h'aqqında Abdal baba, Shayx Jaloladdin dep atalg'an orta a'sir estelikleri mag'lıwmat beredi. Orta a'sirlerde qala Ardaxushmisan atı menen belgili bolg'an (X-XIV a'sir). Ayırıqsha aytıp o'tiw kerek Voyangan qalasında antik da'wir qurılısları izlerin anıqlaw qıyın, sebebi qala u'sti joqarıda aytqanıımızday qa'birstanlıq penen ba'nt, pa'stki qatlamları bolsa izey suwg'a tolı, ol qazıw waqtında tez ko'terilip shig'adı.

Gaur qala. Bul qorg'an-qala Sultan-Uvays tauı batısında A'miuda'rya boyında jaylasqan. Gaur qala Qara taw atrapındag'ı eski esteliklerdin' biri, bolıp 1951-1954 jılları Xorezm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyası ag'zaları ta'repinen izertlendi [Rapoport, Trudnovskaya, 1952]. Bul estelik Sultan Uays ha'm Qara taw sistemasındag'ı Jampıq qala menen birge jaylasqan antik ha'm erte orta a'sirge shekem qa'liplesken qala u'lgisi. Bul qala planı boyınsha u'sh mu'yeshlikke jaqm bolıp, arqadan tu'slikke sozılıp salıng'an. Da'rya boyınan 40-100 metr arıda 450 metr shasa'ykesında sozılıp atırg'an qala eki qatar diywallar menen korshalg'an. U'sh qabatlı qorg'an diywalları sırtınan xar 20 metrdan minar-burjlar menen bekkemlengen. Kala mu'yeshleri qarlıg'ash quyırığı formadag'ı eki minar ja'rdeminde bekkemlengen. Qorg'an sırtkı diywalları ha'm minarları boylap atıw (boinitsa) tesikleri bar. Gaur qalanın' qurılıg'an uaqıt da'slepki tekseriwler mag'lıwmatlarına qarag'anda eranın' II-IV a'sirlerine tuwra keledi dep belgilengen. Biraq son'g'ı tekseriwler ha'm boljaular qorg'annın' b.e.sh IV-III a'sirlerine tiysli estelik ekenligin ko'rsetedi [Xujaničzov, 2007].

Janbas qala (qorg'an). Eramızdan aldın'g'ı IV a'sirge ta'n bolg'an estelik ko'lemi 200x170 m. Rejelestiriw ta'repinen tuwrı to'rtmu'yeshli, kalınlıg'ı 5 m, balentligi 2-10 m diywal menen orap alıng'an. Qalag'a kiriw ushın bir da'rwaza bolg'an. Janbas qala esteligin belgili arxeolog professor S.P.Tolstov 1938-1939 jılları ashqan, ha'm «A'yyemgi Xorezm» (1948 j.) kitabına jazıp qaldırg'an. Janbas qalada tabıl'g'an a'h'miyetli qurılıslar arasında («Mangi alau-ot u'yi - «dom ognya») atasa'ykesin alg'an jay bar. Bul otxana u'sh qurılıs da'wirde bolg'an ha'm ishki qurılıslarında o'zgerisler menen jih'azlang'an. Xana orayında ma'ngi jamp turg'an ot bolıp zardshtiylerdin' diniy rasm-rusumlarine juwap bergan. Bul xanalar h'aqqında Abu Rayxan Beruniy Sog'da

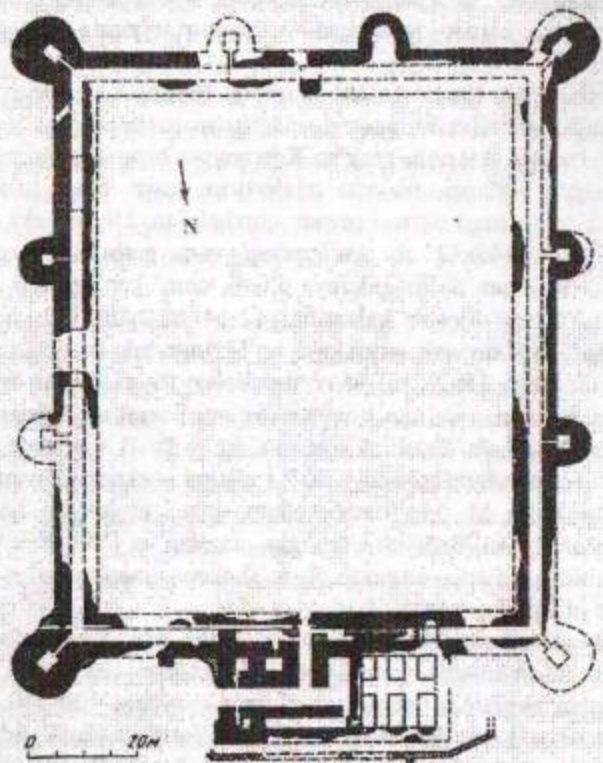
zoroastrlerinin' "ot xana" (alawxana, ateshgox) jayları h'a'r bir awılada bolg'an dep jazadı. Samarkand qalasının' o'zinde jetti «alaw xana» bolg'an.

Janbas qala ibadatxanaları qa'dimgi (antik) Xorezmnin' diniy ha'm ja'miyetlik tusinikleri h'aqqında mag'lıwmatlardı tolıqtıradı.

Kalashiq. Bul qala-qorg'an Xorezm wa'layatı Bag'at rayonınan 21 km batısta jaylasıp, ulıwma rejelestiriui tuwrı emes to'rt mu'yeshli formada, a'yyemgi diywal menen qorshalg'an. Diywal eki qatarlı bolıp 40x43x9; 43x46x13 sm ko'lemdegi qam gerbish penen tiklengen. Diywal ortasman da'liz-galereya o'tedi, onın' ken'ligi 2,6 m. Qorg'an-qalanın' sırtkı diywalı balentligi 12-14 m, qalın'lig'ı bolsa 5-6 m. Qalanın' arqa diywalı sırtkı orta bo'liminde ark (kuxendiz) jaylasqan. Onın' ken'ligi 15x25 m, balentligi bolsa 16 m. Sırtkı diywalda bir-birinen 1-1,5 m aralıqta boinitsa (oq atu) orınları jaylasqan. Olardın' ken'ligi 28-30 sm. Estelikte eradan aldın'g'ı IV-II a'sirlerge ta'n bolg'an turmıs bolıp, adamlar jasawı IX-XI a'sirge shekem dawam etken. Bul estelikti ha'm M. M. Mambetullaev qazıp u'yrengen ha'm qalanın' maydanın 213x170x56 m ekenligin anıqlag'an [Mambetullaev, 1994]. Biraq bul qorg'an - estelikte elege shekem arxeologiyalıq qazıw isleri turaqlı ju'rgizilmegen.

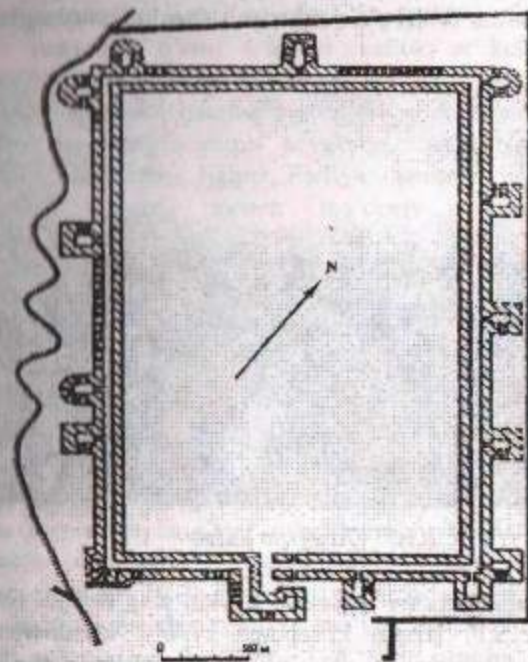
Kaparas qorg'ani. Bul estelik Tu'ye moyın qısnağ'ının' tu'slik-shig'ısında A'miuda'ryanın' shep jag'asında jaylasqan. To'rt mu'yeshli reje-plan negizinde qurılıg'an, ulıwma maydanı 129-110 m. Qorg'an paxsa diywal menen orap ahng'an. Yarım aylana ta'rizli minar-bashnyalar menen ku'sheyttirilgen. Estelik b.e.sh. IV-III a'sirlerge tiysli. Kaparas esteliginde 1972-1975 jılları M.G.Vorobeva ta'repinen arxeologiyalıq qazıw isleri alıp barılıg'an [Drevnosti Yujnogo Xorezma, 1991].

Qorg'anıw diywalları boylap ha'm mu'yeshlerinde minar ("burj", russha bashnya) bolg'an. Minarlar arası 20-27 m. Arqa diywalda da'rwaza ha'm tosiq bolg'an. Tuslik diywalda ornalasqan qala-qorg'an wazıypasın atqarg'an. Uzaq waqt turg'an Kaparas qorg'ani Xorezmnin' tuslik shegaraların qorg'ag'an. Bronza (jez) ha'm gulal ıdıslar qaldığı eradan aldın'g'ı IV-III a'sirde Kaparas qurılıp, keyin eramızdın' IV a'sirine shekem turg'an. Keyin basqada Burlı qala, Toq qala, Qoy qurılıg'an qala kibi qorg'anıw qabiletin joyta baslag'an.

Qaparas. Vorobeva M.G,1991.

Qorg'asin qala. Bul estelik Ellik qala rayoni aymag'inda jaylasqan. Uluwma rejesi tuwri mu'yeshli formada. Onin' maydani 132x89 m. Qala a'yyemgi eki qatarli diywal menen orap aling'an. Kala qurilisinda qam gerbish isletilgen (40x40x10; 41x40x11 sm). Arxeologiyahq izertlewler na'tiyjesinde tabilg'an materiallar qalanin' qurilis cradan aldinq' IV-III a'sirlerge tiyisli ekenligin tastuyqlaydi. Qorg'asin kala qala qorg'anin da'slep S.P.Tolstovtin' «A'yyemgi Xorezm» (1948 -j) kitabinda, keyin G.Xojaniyazovtin' amawli maqalasinda ("Qorg'asin kala bekinis qurilisari") [1984] ha'm «A'yyemgi Xorezm mudofaa inshootlari» (2007) kitabinda u'yrenilgen.

Qorg'asin qala (Xojaniyazov G. 2007)

Kishi Qiriq qiz qala. Bul estelik Ellik qala rayoninda Buxan Meray shirket xojalig'inda jaylasqan. Estelik 1938 j. S.P.Tolstov ta'repinen tekserilgen. Estelik batis ha'm shig'is bo'limlerinen ibarat. Batis

bo'liminin' maydani 80x70 m bolip, eki diywal menen orap aling'an. Qorg'aninm' payda boluu IV-III a'sirlerge tiysli ekenligi aniqqlang'an.

Kishi Qırıq qız kala

Qızıl qala. Estelik Beruniy qalasınan 27 km shıg'ısta jol boyında jaylasqan. Estelikte S.P. Tolstov ta'repinen 1936 j. tekseriwler alıp barılıp onı birinshi iret eradan aldın'g'ı I-IV a'sirlerge tiysli dep esaplag'an. Keyingi jıllan G'.Xojaniyazov ta'repinen alıp barıl'g'an arxeologiyalıq qazıwlarda onın' ko'lemi 63x 63 m (kvadrat) diywal ba'lentligi 13-16 metrge jetetug'ın anıqlandı. Ol 39x41x39x41-13 sm qam gerbishten tiklengen. Diywallarda 1,60-2 m qashıqlıqta boınitsa, pilyastr ta'rizli bo'rtip shıqqan, peshda'rwaza anıqlandı [Xojaniyazov, 1986]. Tabıl'g'an materiallar qala-qorg'an eranın' I-II a'sirlerine tiysli ekeni anıqlandı.

Qumbız tepe. Estelik Xazarasptan 17 km shıg'ısta jaylasqan, 1973, 1978 jılları M.M.Mambetullaev u'yrenen [1984]. Son' bul jerde S.Bolelov (Moskva), S.Baratov (Tashkent), t.b arxeologiyalıq qazıw jumısların alıp bardı [Bolelov,1999; Baratov, Matrasulov,2003]. Estelik A'miwda'ryanın' shep jag'asında arqa-batıstan tu'slikke qaray sozil'g'an bolıp, uzınlıg'ı 520 m, ken'ligi 65-82 m. Estelik qonısı eradan aldın'g'ı IV-IV a'sirlerde payda bol'g'an. Qumbız qala antik da'wirde tu'slik Xorəzm alabında tsivilizatsiya ko'rsetkishlerinin' biri gulalshılıq o'nermentshiligi orayı esaplanadı. Bul jerdegi gulal-o'nermentshiler Oraylıq Aziyadag'ı antik da'wirinin' tsivilizatsiya oraylarındag'ı

o'ndiris usullarında qollanıl'g'an jetiskenliklerdi men'gergen. Jergilikli ustalar tayarlag'an joqarı sapadag'ı keramika o'nimleri ha'm olardag'ı relefli suwretlew o'neri u'lgileri (kubok, at kelbetli riton-protoma, katafraktariy suretlengen fıyaga, arıslan baslı guze tutqışları, ajdarh'a ta'rizli fantastikalıq maqluq suwretleri, eski aramey jazıwı ha'm t.b.) Xumbuz tepe turg'ınların' a'yyemgi Shıg'ıs tsivilizatsiya oshaqları Persopol, Suza (Iran), Egipet, Parfiya, Gandxar ma'deniyatı (Hindistan, kushanlar da'wiri) menen ma'deniy baylanısta bol'g'anlıg'ın tustıyqlaydı.

Qala-ma'kannın' eski maydani A'miwdaya degishi ha'm jan'a da'wirdegi qurılıslar, eginshilik atızları sebepli suwg'a qulap, su'rilip, bu'linip yarım saqlangan, maydani bu'gingi ku'nde 4,5 ga. Da'rya boyındag'ı tepelikte qabatlasqan gulal ıdısların' bo'lekleri shashılıp atır. M. M. Mambetullaev tog'ız gulal oshaqtı ashqan, stratigrafik shurflar qoyıp Qumbız tepe esteligi ush xronologiyalıq da'wirge baylanıslı ekenligin anıqlaydı. I-da'wir, eradan aldın'g'ı IV-V a'sir. Bul da'wir sapal ıdısları gulal sharqında tayarlang'an ha'm ashıq angob-boyau menen qaplang'an. Bular xumsha, xumlar bolıp tsilindr kibi formag'a iye, venchik (guze auız jıyegi) tekshe ta'rizde bolgan. 2-da'wir eradan aldın'g'ı IV-II a'sir banka formadag'ı ıdıslar ko'p ushıraydı. Xum ha'm xumshalar tuxımsha-ma'yek deneli (korpus), valik (xalka) ta'rizli awızg'a iye. 3-da'wir, I-IV a'sir xumsha, xum ha'm basqada ıdıslar bolıp vertikal (tik) deneli. Qumbız tepe tabılmaları arasında Xorezm jazıwının' ajayıp u'lgileri, diniy tu'sinikler ha'm a'yyemgi Xorezm tsivilizatsiyasının' jetiskenliklerin ko'rsetetug'ın tabılmalar bar (katafraktariy suwreti bar ıdıslar bo'legi). Bul gu'ze sirtına bo'rttırme usılda twsilirgen sawıt kiygan ath asker, qural-jaraqları menen ko'rsetilgen. Bunday suret antik du'nyada «katafraktariy» atı menen jaksı belgili. Qumbız tepe tabılmasına uxsas suwretler Qoqqırıl'g'an qala ha'm Iran qalalarındag'ı bo'rttırme (relefli) suwretlerde ushırasadı.

Qumbız tepede tabıl'g'an jazıwları rus alımı V.A.Livshits (Sankt-Peterburg) amawlı u'yrenip ma'nisi, mazmunın ashqan. Bul jazıwlar a'yyemgi Xorezm jazıwında "xu-moy"- "alıp keldi", "kapicha"- "suyıqlıq o'lishemi" ha'm 180 degen sanlar bar. V.A. Livshits ha'm M.M.Mambetullaev Qumbız tepe jazıwları eradan aldın'g'ı I a'sirde pitilgen bolıp xojalıqtag'ı suyıq auqat o'nimlerin', vino ko'lemi-xajmin anıqlawda paydalanıl'g'an degen pikirdi aytadı. Bunday o'lishemdi ko'rsetetug'ın ostrak tabılmalar parfyanlar da'wiri estelikleri Nisa ha'm Qosh-tepe de ushırasadı (Turkmenstan). Usılar negizinde Qumbız tepe

antik da'wirde ma'mleketlik ko'lemdegi o'ndiris orayı bolıp «chinovnikler kantselyaryasında esap-sanaq jumislari alıp barılǵ'an» - degen boljawlar bar.

Topıraq qala (Shavat rayoni aymag'ında jaylasqan). Bul estelikti izertlew isleri 1958-1960, 1973-1974 jıllarda alıp barılǵ'an. Qala to'rt mu'yeshli formada bolıp, onın' maydanı 167-169-170 metr. Du'ilisinde to'rt ta'repli ten'lik saqlang'an. Qala eki qatarlı diywal menen aylandırılǵ'an, ortada daliz bar. Diywal minarlarǵ'a iye bolıp, olar diywaldan qaptalg'a 5,2 m o'sip shıǵıp, onın' kengligi 7 metrdi kuraydı. Qala bir da'rwazag'a iye bolıp, kuramalı qurılma menen bekkemlengen. Qurılma aldına 11,5 metrga o'sip shıqqan, kala jaqın jaydan ken'ligi 23-27 m xandek o'tken. Estelik eradan aldın'ǵı IV-III a'sirlerge tiyisli. Qala aylana formada bolıp, onın' diametr ko'lemi 260 metr, ishki diywal ta'repinen onın' maydanı 4 ga ten'. A'yyemgi qorg'anıw diywalı menen orap alınıp, h'a'zir saqlang'an biykligi 7-8 metrdi kuraydı. Diywalda yarım aylanalı bashnyalar (sanı 24) saqlanıp qalg'an, olar ortasındag'ı qashıqlıq 22-30 m. Diywalǵ'a jaqın jaydan ken'ligi 32-42 m xandek-or-rov o'tken. Qorg'anıw diywalı ha'm minara to'rt ta'repi kvadrat formadag'ı qam gerbish penen tiklengen (40x40x10; 41x41x12 sm). Qalanın' qurılısı ha'm rawajlanıwı eradan aldın'ǵı IV-III a'sirler menen belgilenedi [Mambetullaev, 1986].

Yangıarıq Topıraq qalası. Yangıarıq raioni aymag'ında jaylasqan. Estelik tuwrı mu'yeshli formada bolıp, ulıwma maydanı 3,5 ga kuraydı. Qala-qorg'an a'yyemgi eki diywal menen qorshap alınıp. Saqlanıp qalg'an diywaldın' ba'lentligi 1,5 m bolıp, to'rt mu'yeshli minarlar-bashnyag'a iye. Olar ortasında maydanı 17-22 m, diywaldan jan ta'repke shıǵ'ıwı 5-6 m. bolǵ'an minarlar bar. Estelik b.e.sh. IV-II a'sirler menen belgilengen. Qala qa'dimde qos diywal menen bekkemlengen, olarg'a qosımsha salınıp minaralar (bashnya) qorg'anıs qu'diretin ku'sheytken. Arxeologiyalıq tabılmalar erte Kangyuy da'wirine tuwra keledi ha'm bul tabılmalar Qoy qırılǵ'an qala esteligine uxsas bolǵ'an.

Biz joqarıda keltirgen qorg'an qalalardan basqa U'stu'rtte Aq shu'ngil (Qon'ırat rayoni), Dau kesken, Turkmenstanda Tash xauız atrapında (wa'layatı) Shax-Sanem, Chermen jap, Kyunerli qala ha'm t.b antik da'wir tsivilizatsiyasına ta'n qala-qorg'an orınları bar.

Ulıwma alg'anda S.P.Tolstov basshılıǵ'ındag'ı Xorezm arxeologik espeditsiyası, Xorezm Mamun akademiyası (Xiyua) ha'm O'zIA Qarakalpaqstan Bo'limi TAEI arxeologları Qaraqalpaqstanda, Tash xauız oblasti, ulıwma A'miwda'ryanın' on', shep jag'alarında (buringi

antik da'wir Xorezm aymag'ı) XX a'sirdin' 70 jıllarına kelip 250 aslam eski qala ha'm qorg'anlardı anıqlag'an. Al moskvalı ilmpaz Yu.A.Rapoport 1998 j ja'riyalag'an maqalasında Shep xa'm On' jag'adag'ı jerlerde 400 dey antik da'wir qonis maskanları bolǵ'an degen pikirde jazadı [Rapoport, 1998]. Bul esteliklerdin' ko'pshiligi Qaraqalpaqstan Respublikası aymag'ında jaylasqan.

Bul ko'p sanlı makan jaylar ha'm eski qorg'an- qalalar arxayka (b.e.sh. VII-V a'sir), kangyuy (b.e.sh. IV-V a'sir) ha'm kushanlar (II-III a'sir) da'wirlerine tuwra keledi. En' a'yyemgi yag'niy arxayka, kangyuy da'wirlerine Ding'ilje (keshki arxaika-VI-V a'sir), Qoy qırılǵ'an qala (b.e.sh. V a'sir), Janbas qala (b.e.sh. IV-V a'sir) Tashkırman tepa (b.e.sh. V-IV a'sir) ha'm basqalar esaplanıladı.

Arxeologiyalıq a'debiyatlarda Orta Aziyanın' a'yyemgi da'wir qalasınun' qa'liplesiw jag'dayların u'yreniu boyınsha tartılı pikirler bar. Bul ma'sele boyınsha A.Yu.Yakubovskiy, S.P.Tolstov, V.M.Masson, E.V.Rtveladze, M.M.Mambetullaev (Xorezm misalında) ha'm t.b o'z pikirlerin arıwlı a'debiyatlarda bildirgen. Natiyjede bul ma'selege amalǵ'an ilimiy a'debiyatlarg'a negizlenip professor M.M.Mambetullaev a'yyemgi Xorezm qalaları tariyxına baylanısı bolǵ'an qonıslardı u'sh topar (gruppag'a) bo'ledi: 1-qala tipindegi a'yyemgi qonis, 2- qorg'anlar, 3- makanlar. Awıl qonısı menen qala qonısınun' arasındag'ı o'zgeshelikti olardıń maydanına qarap ajratadı, yag'niy 2,5 ga dan-4 ga arası.

Sonın' menen katar a'yyemgi qalalardıń ayrım belgilerine qarap to'mendegidey tiplerge bo'ledi:1-tip. Tsitadelli qalalar, tuwrı mu'yeshli formada, bekinis qorg'anları ha'm bashnya-kungur-minarı bar. Olarg'a Xiyua- 26 ga, Xazarasp-10 ga. 2-tip bo'lek qurılıslardan turg'an qala, olardıń da qorg'anıw diywalları, minar-bashnyaları bolıp, tsitadeli joq, biraq or-rov penen bekkemlengen. Olar Qyat/Qat- 8,5 ga, Topıraq qala (Yangıarıq)- 3,5 ga, Voengan- 17 ga. 3-tip qorg'anıw diywallarına iye, biraq bashnya-minarasız qalalar. Og'an U'lken Aybu'yir qalası kiredi, maydanı-10 ga. 4-tip do'n'gelek formadag'ı qalalar, diywalları minar-bashnyalar menen bekkemlengen ha'm or-rov penen qorshalǵ'an. Topıraq qala (Shavat rayoni 4,2 ga).

Qorg'anlar 2 tipke bo'linedi: bunda olarg'a ta'n bolǵ'an qorg'anıw (fortifikatsiya) belgilerine diqqat awdarıw kerek. 1-tip ku'shli qorg'anıw diywalları bar, biraq diywallar minar-bashnya menen bekkemlenbegen. Qorg'an ishinde adamlar jasaw orınları joq. Bug'an Xorezm oblastındag'ı Qalashıq qorg'anı tiysli- maydanı 13 ga. 2-tip bul

qorg'anlardin' diywalları bashnya-minarlar menen bekkemlengen. Kirer da'rwaza aldında aldın'g'ı tosiq (predvratnie soorujeniya-proteyxizm-qosımsha diywallı qurılma) to'rt mu'yeshli formada bolg'an. Misallar: Kaparas -1,5 ga, Topraq qala (Xiyua janında) -3 ga, Daukesken (Usturt) -28 ga.

Makanlar da eki tipke bo'lingen. 1-tip 4,5 ga iye bolg'an qonıslar. Olarda qorg'anıw elementi sırtqı qorshalg'an diywallar bolmaydı. U'lgı - Xumbuz tepe. 2-tip. Awıl qonısları. Bir - birine qashıq turg'an to'rt mu'yeshli yaki oval-do'n'gelek sekılli jaylar, maydanı 0,5 - 1,2 ga. U'lgı - Kırıq qız, Kone -qala t.b.

Professor M.M.Mambetullaevtın' XX a'. 80-90 jıllarında'g'ı bul boljawlarına, son'g'ı materiallar negızinde G'.X.Xojaniyazov ta'repinen ayrım o'zgerisler kirgizildi. Atap aytqanda G'.X.Xojaniyazov a'yyemgi Xorezmın' fortifikatsiyalıq (qorg'anıu) elementli bar qala, qonıslar, uzın diywallar negızinde antik da'wir tsivilizatsiya basqıshlarına ta'n bolg'an (arxiak da'wir- VII a'sir aqırı - VI-V a'sirler; Kanxa-kangyuy b.e.sh. IV a'sir- b.e. I a'siri; kushanlar, eranın' I-IVa'sirleri) bes tiykarg'ı tipti ajratadı.

1-tip. Qala tu'rında'gı bekinisli manzilgah'lar, maydanı 5-70 ga iri qorg'an, qonıslar (Gu'zeli qır-25 ga; Qalalı qır-I, 70 ga; Axshaxan - 56 ga; Bazar qala-33 ga, İshan qala -Xiva-26 ga; Dev kesken-20 ga; Xazarasp-10 ga; Topraq qala-17 ga). *2-tip.* Qala-qorg'anlar, o'z gezeginde u'sh tu'rge bo'linedi: 1-qos diywallı, atıw jolları, diywaldag'ı minarları barlar Qalalı qır-2, Ayaz qala-1, Gauir qala-1, Korg'asın qala, Xiyua Topraq qalası, Kaparas, Toq qala (Darsan, No'kis raionı) t.b. 2-Qos diywallı biraq minarları bolmag'an qorg'anlar: Janbas qala, Kalajıq, Kishi Qırıq qız qala, Gauir qala-2, Burlı qala, Qara tepe t.b. 3- atıw jolları (strelkovaya galareya) ha'm minarları bolmag'an qorg'anlar: Axsha Gelin, Akshu'ngil t.b. *3-tip.* Bekinisli, ibadat-sıyınıw kurlısları bar qonıslar, Qoy qırıl'g'an qala, Shavat rayonı Topraq qalası, Tashkırman. *4-tip.* Bekinisli jaylar yaki kazarmalar: Topraq qala III, Gonerli qala, Aqtepe, Anqa qala, Qızıl qala, Daukesken diywallı jayları. *5-tip.* Uzun diywallar (Tashkırman, Axshaxan, Deu Kesken). Bul uzın diywallı bekinisler Xorezmın' askeriy arxitekturasının' ajayıp u'lgisi esaplanıladı. Diywallar eginshilik zonasın ko'shpeliler topılıslarınan qorg'anıwg'a ja'rdemesken [Xodjaniyazov, 2007].

Arxeologiyalıq ha'm istoriografiyalıq (tariyxtanıw) ilimiy a'debiyatlarda a'yyemgi urbanistlik tsivilizatsiyanın' baslı belgilerinin' biri, joqarıda atap o'tkenimizdey qala aymag'ında'g'ı ja'miyetlik sıyınıw

ornları bolg'an (ibadatxana, tabınıw, sıyınıwg'a baylanışlı qurılıslar [İshirinov, 1993; Eshov, 2006]. Diniy-ideologiyalıq tu'siniklerdin' ma'naleketlik da'rejede qalıplesiwi menen ja'miyetlik sıyınıw ornları qalalar orayında qa'liplese baslaydı. Aral boyı jerlerinde usınday qurılıslar qatarına Gu'zeli qır, Axshaxan, Qoy qırıl'g'an kala, Topraq kala ha'm t.b. esteliklerdin' xram-ibadatxanaları tiysli. Atap o'tetug'in jag'day - Xorezm xram arxitekturası do'n'gelek tu'rdegi monumental qurılısları menen ajralıp turadı (Qalalı qır-2, Qoy qırıl'g'an qala). Bul traditsiya arqa (Arkaim) ha'm tu'sliktegi (Dashlı 3) bronza a'siri estelikleri menen u'nlesedi. Evraziyanın' arqa jerlerinde bronza a'sirinen indo-evropa tilles qauimlerin' tu'slikke jılısqanın arxeologiya ilimi tustiyqlaydı. Sonın' menen katar Xorezm alabında tuwrı mu'yeshli xramlarda qurıl'g'an (Janbas qala, Bazar qala, Axshaqan qala sıyınıw ornları).

Biz joqarıda talqılap o'tken qala, qorg'anlar, olardıń planigrafiyalıq dizimi, antik da'wir tsivilizatsiya basqıshlarına ta'n bolg'an innovatsiyalıq belgilerdin' qa'lipleskenin ko'rsetedi. Tu'slik Aral boyı, Xorezm alabı jerlerinin' antik da'wirdegi tsivilizatsiya tariyxın basqada ko'rsetikishler negızinde izertlewge boladı.

III-BAP. ANTİK DA'WİR XOREZM TSİVİLİZATSİYA Sİ HA'M ORAYLIQ AZİYA MA'DENİYA TARIYXI

Ertedegi ma'mleketshilik ma'selesi. "U'lken Xorezm". O'tiriqshiliq ma'deniyati. Urbanizatsiya. Materialliq ma'deniyatag'i innovatsiya. O'nermentshilik. Sawda baylanisi.

Jazba derekler mag'liwatlarina qarag'anda Xorezmde ertedegi ma'mleketshiliknin' payda boliv protsessi (qubislarini) eradan aldim'gi VIII-VII a'sirge kelip o'zinin' juvmag'ina jetken. Belgili entsiklopedist tariyxshi Gerodot (b.e.sh.Va'), tanikli nemis alimi Markvart (XIX a'), amerikalk shig'istanushti alim Richard Fray, ingliz tariyxshi alimi V.Gorl ha'm belgili rus-sovet arxeologi S.P.Tolstovlardin' boljau, pikirinshe axameniylar u'stemligine shekem aq qudretli Xorezm ma'mleketi payda bolip, onun' quraminda Orayliq Aziyanin' kopshilik jerleri Sog'da (Zarafshan deltasi), Xorasan (Tu'slik Turkmenstan), arqa, shig'is, batis Afganistan bolg'an. Xorezmlikler basqarg'an bul u'lken a'skeriy, siyasiy uyispa, birikpe alimlar ta'repinen «U'lken Xorezm» ma'mleketi dep atalg'an. Bul konfederatsiya Assuriya, Midiya ha'm Iran patshalarinin' tajauzlarina tu'sken xam bolivi mu'mkin. V.Markvart, V.Bartold, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulamov ha'm basqada alimlar - «Avesto» dag'i «Arnem Vaydja» aynen «U'lken Xorezm» ma'mleketi uyispassi aymag'imn' ozi degen pikirdi aytqan [G'ulamov, 1960].

B.e.sh.VIII-VII a'sirlerde Orta Aziya xaliqlari, xorezmlikler de o'tiriqshi diyxanshiliq ma'deniyatuna o'tti, urbanizatsiya rawajlandi, u'lken ko'lemdegi suwg'ariv sistemalari (irrigatsiya) qwrila baslaydi. A'miwda'rya deltalarindag'i Chermanjap, Gavxora kibi iri kanallar tek g'ana oraylasqan ma'mleket ja'rdeminde qurilivi mu'mkin edi. Budan basqa sol da'wirge kelip ma'mleketlik din sipatinda zardushtiylik dini qabil qilindi ha'm bekkemlendi [Bazarbaev J, Xujaniyazov, Bazarbaev R]. Bul jerde soni aytiu za'rur, A'miudaryanin' to'mengi ag'imni basseininde qa'liplesken jan'a elat XII a'sirgeshe xorezmiy xalqi ati menen atalip kelindi. Qullasa qilip soni aytiu kerek, adamlar Tu'slik Aral boyi jerlerinde a'yyemnen jasad kelgenler. Tariyxiy rawajlaniv barisinda, a'sirler dawaminda bul u'lkege tu'rli qa'uim, elatlar migratsiyaliq jol menen kelgen. Ha'tteki basqinshilarda ma'lim da'rejede iz qaldirg'an. Olar jergilikli xalq penen aralastip, u'lke xalqinin' qa'liplesiwine o'z u'leslerin qosqanlar ha'm de birgelikte da'slepki Xorezm ma'mleketin du'zgen. Ko'p jillik arxeologiyaliq izertlewler juvmag'i, tariyxiy boljamlarg'a qaramastan Xorezm

ma'mleketshiliginin' a'yyemgi da'wirin aymaqlastiruv (lokalizatsiyalau) boyunsha tartislar bar. Bir topar ilimpazlar A'yyemgi Xorezm tariyxii «Avesto» dag'i Ariyanam-Vaydjon, Kanxa (Kang), Kangyuy atli geografiyaliq jayg'a yaki elatqa baylanistradi [Tolstov,1948 a; Gafurov,1989].

Qitay jazba dereklerinde aytilwisha Ansi (Parfiya) arqadan Kangyuy menen shegeralas bolg'an. Solay etip, joqarida keltirilgen mag'liwmatlarga qarag'anda, Kangyuy yaki Kanxa ma'mleketi quraminda a'yyemgi Xorezm, Chash, Sog'diana da kirgen. Ma'lim bolg'anunday, Iran shaxlari Kir, Dariy h'ukimranlig'i da'wirinde Xorezm axameniylar imperiyasi quramina kirgen. Lekin b.e.sh. VI a'sirde Xorezm biyg'arez-mustaqil ma'mleket bolip aldi. Selevkiylar ha'm Evtidemiylar da'wirinde de Xorezm o'z g'a'rezsizligin saqlap qaladi. Eradan aldim'gi 170 jilda Sog'diana-Sog'da Grek-Baktriya ma'mleketinen ajralip shiqqan, ol tez arada Kang (Kangxa, Kankyuy) ma'mleketi quramina o'tedi. Joqarida qayd qilip o'tkenimizdey, Qitay dereklerinde bul ma'mleket «Kangyuy» dep atalg'an. Eradan aldim'gi II a'sirding 2 yariminda Kangyuy ma'mleketi o'z rawajlaniwinin' joqari da'rejesine erisedi. Jazba mag'liwmatlar ha'm arxeologiyaliq izertlewler, b.e.sh. VII a'. aqiri-VI a'sirlerde Xorezminin' Tu'slik-batisinda ha'm qala-qorg'anlar, o'nermentshilik rawajlanip, u'lken, ken' ko'lemdegi suwg'ariv tarmaqlari payda bolg'an. Diyxanshiliqqa negizlengen o'tiriqshi ma'deniyat qa'liplesken. Bulardin' barlig'i tsivilizatsiyaliq protsesslardin' rawajlanivi na'tiyjesinde bolg'an. Bul da'wirlerdin' a'jayip estelikleri biz joqarida aytqanimizday A'miwda'ryanin' On' ha'm Sol jag'alawlarindag'i oazis ha'm mikro oazislerde ko'plep saqlang'an. Xorezm oazisinde paytaxt qalalar qurilisi tariyxii, ma'mleketshilik jarayanlari ha'm siyasiy orayliq qatnaslarin ashiv beriwshi derek, faktorlar bar. Olarg'a ilmiy analiz ha'm bah'a berilgen. Xorezm alabindag'i a'yyemgi da'wir esteliklerin sanda esaplasaq bir neshe ju'zden asadi. Olardin' qatarinda biz atap o'tken Gu'zeli qir, Qoy qirig'an qala, Topiraq qala, Xiyua, Xazarasp, Urgenish (Yu-e-gan, Gurgandj) usag'an tsivilizatsiya oshaqlari bar. Olar Aral boylarindag'i tsivilizatsiya tariyxinda ayrig'sha a'h'miyetke iye, bular arxeologiya iliminde ken'nen tanis. Ayrimlari uzaq jillar dawaminda arxeologiyaliq jaqtan jaqsi izertlengen

Bul bizge tsivilizatsiya ko'rsetkishlerin'in' bir belgisi bolg'an urbanizatsiya jag'dayin izertlewgede ja'rdemlesedi. «Urbanizatsiya» tu'sinigi «qala, qala tariyxii, qaliplesiwii» degen ma'nide ko'p qollaniladi.

Usi tu'siniklerge baylanish oazistegi tsivilizatsiya ko'rsetkishi bolg'an ma'mleketshilik belgileri, qalalardi izertlew, olardin' materialliq ma'deniyatg'ı jetiskenlikleri, innovatsiyahq o'zgerisler, Orayliq Aziya tsivilizatsiyası menen baylanislarına toqtap o'temiz.

Jazba mag'hwmatlar, arxeologiyahq qazilmalardi analizlew sonı ko'rsetedi, xorezmshax dep atalg'an h'ukimdar elattin' joqarg'ı basqarw diziminde abroyli bolg'an. Ol ele onsha qwramalı bolmag'an ma'mleketti o'z adminstratsiyası-xojahq isleri, finans, tinshliqtı saqlaw, a'skeriy qorg'anıu makemeleri ja'rdeminde basqarg'an. Joqarı h'ukumet qasındag'ı ken'es bul da'wirde ha'm en' a'h'miyetli h'ukumet organlarınan esaplang'an. Ma'mleket turmısınin' aktual ma'seleleri aynen usı ken'es ma'kemesinde h'al etilgen. Ma'mleket ka'rxanaları, xojalik sholkemlestiriushisi yag'nıy diyxanshılıq, sawda, o'nermentshilik, arıq-kanallar qazıw ha'mde qalalar qurılısı, ma'mlekette tinshliqtı saqlaw, ta'miynlew ha'm qorg'anıwdı du'ziw wazıypaları menen shug'ıllang'an. Zardushtiylik dini ruh'aniyleri bolsa diniy-ma'rifiy isler menen ba'nt bolg'an.

Ma'mlekettin' a'skeriy kushleri negizinen atlı a'skerlerden ibarat bolıp (jazba derekler, katafraktariy, atlı a'skerdin' relefli suretleri), olar o'zlerinin' batırlıg'ı, jauıngerligi menen ajralıp turg'anlar. Atlı a'skerlerdin' ma'mlekettin' qorg'anıw islerindegi a'h'miyetin jazba derekler, arxeologiyahq artefaktler da'lilleydi. Jazba dereklerde 329/328-jj. Baktriyada kısılap atırg'an A. Makedonskiyge 1500 atlı a'sker menen xorezmi patsha Farasman kelip "Qara ten'iz boylarına (kolx, amazonkalarg'a karsı) a'skeriy ju'rislerde ja'rdem beretug'inın" bildiredi. Qoy qırılğ'an qala, Xumbuz tepe esteliklerinen keramikalıq flyagag'a bitilgen at u'stindegi awır temir sawıt kiygen a'sker relefli tu'rde berilgen. Olar greklerde "katafraktari" delinip massagetlerde wshırasatwg'ını aytiladi. Aral boyı a'yyemgi ma'deniyat tuwındılarında at obrazı basqada massalıq artefaktler menen tasiyqlanadi. Olardin' arasında protoma - at bası tu'rinde bezetilgen ritonlar Qoy qırılğ'an qala, Qalalı qır-1, Xumbuz tepe, U'lken Aybuyır qala esteliklerinen tabılğ'an. Bulardan basqa a'psanabiy qanatlı ushar atlar relef-suwreti Qoy qırılğ'an esteliginen ma'lim. At tulğ'asın bildiriwshi ko'pshilik keramikalıq terrakotalar san jag'ınan Xorezmnin' antik da'wir esteliklerindegi h'ayallar statuetkalarınan keyin ekinshi orında turadi. Ha'tteki ayırım ossuariy qaqaqaqlarında atılardıń relefli suwreti bar. Solay etip, Evraziya ko'shpeli dala qa'wimlerinde ulug'lanatwg'ın at ha'm shabandoz (a'sker) teması jergilikli tsivilizatsiya ko'rsetkishlerine u'lgi

bolg'ann ko'remiz. Ko'shpelilerdin' o'zi de oazis shegeralarında omalastı. Olardin' jerlew kurlısları-kurganlar Tagisken, Uygarak, Kuyusay ma'deniyati esteliklerinen ken'nen ma'lim. Kurganlardag'ı inventarlarda xorezmi gulallar tayarlag'an ıdıslar, biryuza (Sultan ulıdag) bezewleri ushrasadı. Bular tsivilizatsiya ko'rsetkishlerinen biri bolg'an etnikalıq assimilyatsiyalanu, jergilikli jag'dayg'a adaptatsiyalanıw antik ma'deniyat u'ligeri misalında ertedeği ko'shpeliler da'wirinen baslang'ann ko'rsetedi. Erler qatarında xorezmi h'ayal-qızlar da a'skeriy xızmetke katnasıp, urısta ayrıqsha qah'armanlıq u'ligerin ko'rsetip kelganler (Tomaris a'psanası, jerlew esteliklerindegi tabılmalar).

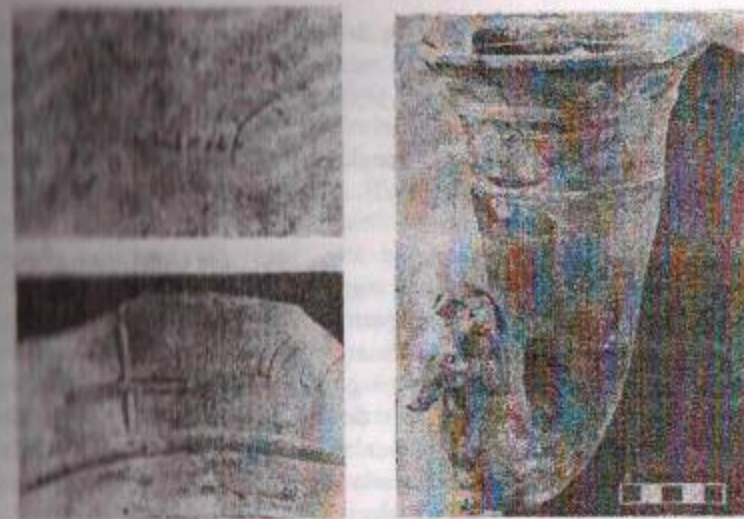
Aral boyı jerlerinin' antik da'wir tsivilizatsiya jetiskenliklerin basqada innovatsiyahq artefaktler ja'rdeminde analizlewge boladı. Bul materiallar arasında jergilikli turg'ınların' skif-sak ma'deniyati menen baylanısın bildiretug'm bug'ı (olen) suwretli pechat-mo'h'r, skif qalpıg'm kiygen atlı shabandoz, apsanabiy grifon bitilgen flyaga, bronza, temir oq jay ushları ha'm t.b. tabılmalar bar. Bul tabılmaların' parallel saykesligi Evraziyanın' ertedeği ko'shpelilerine ta'n suwretlew iskuusstvosınan ma'lim ("zveriniy stil"). Keyninen bul flyagalar toxar, gunn, estalitler esteliklerinde de ushrasadı.

Aral boyı a'yyemgi da'wir xalıqlarınin' diniy ha'm ideologiyahq tu'siniklerinde de Oraylıq Aziyadag'ı isenimler menen uqsashqlar baqlanadi. Bul innovatsiyalıq jan'alıq joqanda so'z etken do'n'gelek

Qoy qulig'an qala esteliginen tabilg'an relif nag'ishi ıdıslar

Eski Xorezm jaziwi, protom kornisli riton, statuarlıq ossuariy

jobadag'ı xramlar qurılıslarında anıq bilinedi. Xram orayında u'iken monumental zal bolıp, segment ta'rizli bo'lmeler menen aynala qorshalg'an, olarda sadaqa ushin paydalanatuwg'm oshaqlar bolg'an.

İzertlewler waqtında o'nimdarlıq isenimi (kult plodorodiya) menen baylanışlı bolg'an da'stu'r izleri anıqlandı. Qorg'an-qala da'rwazaları aldında diniy-sıymıu kompleksı jaylastıp ondag'ı arnawlı tekshelerge tabıwshular sadaqag'a inam etken o'nimlerdi, da'n salıng'an guzelerdi a'kelip qoyatwg'm bolg'an. Usınday ornında shala jang'an da'n baylamıda ashılğ'an (Qalalı qır-2). Janbas qala esteliginde maydanı 40x25 m ten' ot xramı izertlendi. Onın' do'n'gelek bo'lmesinde ot-alaw altarı jaylasqan. Bo'lme edeni taza ku'l menen toltırılıp u'sti sibalğ'an. Bul usıl erte antik da'wirdin' sıymıw komplekslerine ta'n qublıs. Qa'siyetli oshaqtañ (altar) shıqqan taza ku'l ayrıqsha qa'dirlenip, taslanbay, arnawlı saqlang'an. Bunday isenim da'sturinin' izi Bazar qalada ha'm anıqlandı. Usı jerdegi sıymıw orayında arnawlı urasaqlag'ishlarda ra'smiy da'sturlerde isletilgen mayda gulal ıdıslar, altardan shıqqan ku'l sıyaqlı paydalanılğ'an zatlar arnawlı saqlang'an. Son'g'ı jılları bunday sıymıu ornları U'iken Aybuyır qala, Xazarasp esteliklerinde ashıldı.

Oraylıq Aziyanın' basqada tsivilizatsiya oshaqları sıyaqlı Xorezmın' antik zaman esteliklerinde antropomorflı terrakota (h'a'yeksheler) ko'plep ushrasadı. Olardıñ arasında h'ayallar obrazi ko'p berilgen. Bul jag'daydı arxeologlar o'nimdarlıq qudayı menen baylanıstradı. Statuetkalar o'nimdarlıq qudayı Anaxita, bala emizgen quday ana (Xorezm madonnası), sharapsazlıq g'amqorshısı Dionis, bir kolında kese, ekinshisinde amfora uslag'an mabudanı (Mina) bildirgen. Az sandag'ı erkekler, tuye, qoy, maymıl, qus, kirpitiken statuetkaları da ushrasadı. Bulardıñ barlıg'ı sol zamandag'ı lokal xarakterdegi diniy isenimlerdi sa'wlelendirgen.

Kangyuy da'wirinen baslap oaziste ossuariy tu'rindegi jerlew usılı ken'nen taradı. Bunda marh'um suyegi etinen tazalanıp (minar, qorg'anlarda) ossuariy qutılar, gu'ze, alebastr ıdıslarg'a salınıp arnawlı ornında saqlanatug'm bolg'an (Gu'zeli qır, Qalalı qır, Shılpıq). Kangyuy zamanınan baslap ossuariylerdi tayarlawda joqarı sheberliklerden paydalandı. Olardıñ bezewleri ko'rkem o'ner - iskusstvo u'lgilerine aynaldı. Ossuariyler statuya (statuarnıy), bashnyaminar (mavzoley), tis ta'rizli parapet qaqpaqlar, at, tuye u'stinde otırg'an adam t.b ja'nlikler tu'rinde bezelip tayarlanadı.

Antik tsivilizatsiya tariyxının' kangyuy basqışında jergilikli keramika o'nimlerin tayarlawda u'iken jetiskenlikler boldı. Oraylıq Aziyanın' basqada o'nermentshilik oraylarınday bul jerde ha'm axameniyler zamanına sa'ykes banka formalı ıdıslar ornına jan'a tu'rleri

pagda bulı ha'm olar usı da'wirden baslap Baktriya, Sog'da ha'm khang'ant idatlarınan pu'tkilley ajralıp turadı. Jergilikli iri ıdıslarg'a jang'at qutıl boyaaaw menen spiral yaki u'sh mu'yeshli nag'ıslar salındı. Aziya u'sh mu'yeshlikler sırtqı konturı boylap oyma sıızıqlar menen jektendi. Barlıq ıdıslar simmetriyalıq, proporsional formag'a iye. Keramika o'nimleri sarı-qızg'ış ko'miste bolıp qızıl boyaaawda angıtıladı ha'm sayqallanıp bezeldi (Ioshenie). Tostag'an (kese), guze, tıyık ta'pli bokal formaları ko'p ushrasadı. Eki tutqışlı ıdıslar joq bulg'an. Kangyuy zamanında jergilikli keramikanın' jan'a u'sh tu'ri sırtqısha ornında turdı. Olarg'a vino-sharap ha'm qasiyetli suyıqlıqlar ishıwde paydalanğ'an riton, tutqa u'sti arıslan bası tu'rinde bezelgen guzeler ha'm eki tutqalı er basına ilip, alıp ju'riwge qolaylastırılğ'an flyagalar tiysli. Ritonlar shaq ta'rizli bolıp, olardıñ to'mengi ta'repi at (protoma) ha'm qanathı grifon menen bezeldi. Bul ıdıslar Parfiyanın' hısa esteligindegi pil suyeginen tayarlang'an ritonlarga uqsas. Biraq olar Aral boyında keramikadan massalıq tu'rde tayarlandı. Arıslan baslı guze tutqışlarının' da'slepki u'lgisi antik da'wirge tiysli tabılmalar "Amuda'rya g'aziynesi" kuramındağ'ı altın ıdısta ushrasadı (1877-j.). Amuda'rya boylarında olar keramika ıdıslarının' tutqaların bezeydi. Suyıqlıqtı alıp ju'riwge qolaylastırılğ'an flyagalardıñ tompayg'an bir ta'repi h'a'r-tu'rli relefli usılda bezeldi.

Antik da'wir xumı, aramey u'lgisindegi xorezmshe jazıw.

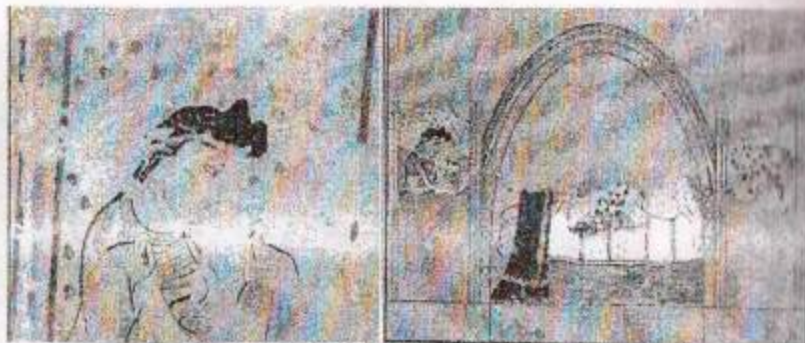

Anslan ko'misidagi gu'ze tutqalari

Antik da'wir skulpturasi xa'm ossuariy u'lgileri.

Topıraq qala esteligindegi diywal suwretleri

Delfin swretlengen ju'zik ha'm tuyreuish. Qoy qırılğ'an kala.

Olardıń qatarında flyaga arqalag'an jolawshı, bala emizgen ana ("bogomater"), qanatlı at-grifon, sopaq baslı kalpaq kiyip at shawıp baratırğ'an shabandoz, atı ha'm o'zi temir sawıt penen qaplang'an atlı a'sker ("katafraktarı") usag'an ko'rkem suwretler bar. Bul syujetlerdegi sopaq baslı qalpaq kiygen shabandoz axameniylerdin' relefli jazıwındağ'ı sak ua'killerine uqsaydı.

Solay etip antik da'wir Xorezm tsivilizatsiyası materiallıq ma'deniyat tarawındağ'ı ko'rsetkishleri menen Oraylı Aziya, Evraziya ko'shpeliler ma'deniyatına u'nlesedi. Bul madeniy qatnaslardı bildiretug'im shaqlı olen (bug'ınmın') sureti salıng'an pechat-mo'h'rler, h'asıldarlıq qudayı Anaxitaning h'a'ykelsheleri, tastan islengen kelbeti h'a'zirgi evropoid xorezmliklarge wqsas erkek kisinin' bası, muzıka shalıp atırğ'an h'ayal ha'm erkektıng h'a'ykeli, aramey h'a'ribinde shıg'ıs İnan tilleri usılında bitilgen a'yyemgi xorezm jazıwları, qolda

ha'm gulatshılıq sharxında (gonchar stanogı) islengen tu'rli sapal-tastanika idislar, olarg'a bitilgen nag'ıs-belgiler, diywallarg'a salıng'an suwretler, qos pa'rreklı skif kaman og'mın' ushı ha'm basqada ilimiy a'niyetteki nye materiallar tabılğ'an.

Bul tabilmalar eradan aldın'ğı IV a'sirde (331 j) İnan aha'meniyleri qaranag'ınan qutılğ'an Xorezm ma'mleketinin' ekonomikalıq, siäsiy, madeniy ko'feriliw basqushına o'tkenliginenen derek beredi. U'lkede bul da'wirde eginshilik maydanlarınmın' ken'eytisi ha'm suwg'arıw tarmaqlarınmın' rawajlanıwı menen de xarakterlenedi. Usı menen bir qatarda Xorezm o'zinnıng mın'lag'an jıllıq tariyxı dawamında tek g'ana qon'ası ko'shpeli qa'wimler menen, ba'lki Aldın'ğı ha'm Orta Shıg'ıs, Qaza ten'iz a'traplarındağ'ı ma'mleketler menen ma'deniy baylanısta bolğ'an. Qullası, arxeologiyalıq tabilmalar sol zamanlarda jerimizde materiallıq ha'm ma'nauiy ma'daniyattın' joqarı da'rejede bolğ'anınan derek beredi. Bul materiallıq ma'deniyat u'lgileri h'a'lsiz bolsada ellin tsivilizatsiyası u'lgileri menen baylanısadı (sharapsızlıq g'amqorshısı Dionis, kese, amfora uslag'an mabuda Mina terrakotaları). Biraq jergilikli tsivilizatsiya shıg'ıstın' ma'deniyat oshaqları menen sezilerli da'rejede baylanısadı (riton, flyaga, arıslan tutqalı idislar). Bulardıń barlığ'ı ma'deniyattın' shıg'ıs standartlarına jaqm bolğ'an jergilikli Xorezm alabı tsivilizatsiyasının' antik da'wirde aq qa'lipleskenin ko'rsetedi. Bug'an h'a'r-turli shart-sharaylar ta'sir jasadı.

Eramızdan aldın'ğı VIII-IV a'sirlerde Xorezmın' ma'mleketshilik du'zimi rauaj tapqan da'wirler bolğ'anlığ'ın biz joqarıda jazıp o'tken Qoy qırılğ'an qala, Ayaz qala, Topıraq qala, Axshaqan dag'ı son'ğı tabılğ'an tariyxıy artefaktler (monumental qurılıslar, diywaldag'ı suret-jivopis, eski jazıw u'lgileri, 100 kolonnlı zal), sol zamanda yag'niy Xorezm tsivilizatsiyasının' antik da'wir basqushınan bizin' kunlerimizge jetip kelgen estelikler, atap aytqanda joqarıda qayd etgen paytaxt qalalar ulgisi bizing oqu-metodikalıq jumısımızdağ'ı bayanlap ta'riplegen ilimiy pikirlerdi tastıyqlaydı.

Ma'deniy turmıs jag'ınan Xorezmın' ertedeği paytaxt qalaları Oraylıq Aziyanın' sol da'wir kalalarınan kalıspaydı. Antik, orta a'sirlerde Xorezm qalalarında ja'miyetlik qurılıslar qa'd ko'tergen.

Solay etip, a'yyemgi zamanlardan Orta Aziya eletları - Xorezm, Sog'da, Baktriyada erteden aq antik da'wirge ta'n urbanistlik tsivilizatsiya protsessleri rawajlandı. Ko'p sanlı qalalar payda boldı. Olardıń ayrımları antik da'wirlerde wa'layat yag'niy kishkene ma'mleket tu'rindegi jerlerdin' astana-paytaxtı bolğ'an. Birak iri

ma'mleketlik birikpeler (Axameniylar, Grek-Baktriya, Xorezm, Parfiya yoki Kushanlar) waqtında g'ana ayrim eski qalalar (Buxara, Samarkand, Termiz) paytaxt sha'h'a'rler da'rejesine jetti. Ayrimlari (Balx, Buxara, Samarkand, Xiyua) ko'plegen ma'mleketlik birikpelerdin' esirler dawamında g'ı tsivilizatsiya orayı bolg'an. Olardın' rawajlanıwı erteden, antik da'wirlerden baslang'an tsivilizatsiya jetiskenlikleri menen baylanıshı (siyasiy-ekonomikalıq jag'daylar).

Jogarıda qayt etilgen pikir-mulah'azalar to'mendegi juwmaqlar g'a alıp keledi. Xorezmde ertedegi ma'mleketdin' payda bolıw protsessi tsivilizatsiya jetiskenlikleri (eginshi-otırıqshılıq, urbanizatsiya, o'ndiris ku'shleri, sawda qatnası, jer astı baylıqları) sebepli bolıp, bul eradan aldın g'ı VIII a'sirge kelip o'zinin' sheshiushi basqıshına o'tti. Belgili rus-sovet arxeolog-tariyxshısı S.P.Tolstovtin' tastiyqlaumsha axameniylar u'stemligine deyin aq Oraylıq Aziyada qu'dretli Xorezm birikpesi payda bolıp, onın' quramında Sog'da (Zarafshan alabı), Xorasan (Tuslik Turkmenstan, Arqa, Shig'ıs ha'm Batis Afg'anistan) kirgen. Jazba dereklerdegi ha'm arxeologiyalıq artefaktler, izertlewler, eradan aldın g'ı VII a'sir aqırı-VI a'sirlerde Xorezmning tuslik-batis ha'm tusliginde qala-qorg'anlar, o'nermentshilik rawajlanıp, u'lken suwg'arıw qurılısları qurıl g'an, diyxanslıqqa negizlengen otırıqshı ma'daniyat qa'liplesken. Bul da'wirdin' a'jayıp estelikleri A'miuda'ryanın' sol ha'm on' jag'alawlarında jaylasqan oazis ha'm mikro oazislerde ko'plep saqlang'an.

Aral boyı, Xorezm alabında a'yyemgi da'wir estelikleri sanı jag'man bir neshe ju'zden asadı. Olardın' qatarında Gu'zeliqır, Qoy qurıl g'an, Axshaqan, Topıraq qala, Qat, Xiyua, Urgenish kibi sha'h'a'rsazlıq orayları ayırıqsha orında turadı. Olardag'ı arxeologiyalıq izertlewler usı qalalardın' a'yyemgi Xorezmnin' paytaxt-astanalar ekenligin qayd etiu menen birge tsivilizatsiya oshaqlarınan bolg'anlig'm ko'rsetedi.

Arxeologiyalıq izertlewler boyınsha eradan burıngı V-IV a'sirlerde Aral boyı elatları ja'miyetinde urbanizatsiya protsessi baslanadı. Bug'an Orta Aziyanın' tu'sligindegi axameniylar zamanına sa'ykes bolg'an sotsial-ma'deniyyat rawajlanıw ta'sir etken. Sol waqıtları Xorezm Orta Aziya, Kavkaz, Orta Shig'ıs, İnan elleri menen baylanısta boladı. Axameniylar qaram bolg'an xalıqlar İnan ma'deniyyatı, tariyxının' rawajlanıwına o'z u'leslerin qosqan, sonın' menen qatar o'zleride Midiya, persler ha'm t.b. xalıqlardan ma'deniyyat u'lgı jetiskenliklerin qabıl etken. Orta Aziya xalıqları, sonın' ishinde xorezmlikler axameniylar

tsivilizatsiya, arxitekturası, ma'deniyyatının' rawajlanıwına o'z uleslerin qosqan. Xorezmnin' Suxa, Persopol sarayları arxitekturasın bezewge alıp bulıw usı rawajlanıw (biryuza yoki granit) atı menen belgili bol g'an. Bul usı rawajlanıw ta'sir etken o'ndirilgen tas o'nimlari h'aqında jazba dereklere bolıwı.

Jogarıda menen Xorezm V-IV a'sirlerde o'z g'a'rezsizligine erisedi. Bul erada Aleksandr Makedonskiy ju'risleri waqtında da (b.e.sh. 330-329) u'lkın jag'ınan Bıraq Xorezmnin' axameniylardan qutılıwı sırtqı ja'waptı beqatıladı, kerisinshe o'z shegaraların bekkemlew ushın ja'n'a qalalar, qorg'anlar qurıw kerek boldı. Jogarıda keltirilgen qala qorg'anlar o'z zamanına say qurılıs materiallarman salıng'an. Olardı qurıw g'a negizinen qam ilay (paxsa, qam gerbish), ganch, qamıstan paydalanıwda olar g'a qosımsha ag'ash, tas usag'an qurılıs materialları qullanıl g'an. İlay Xorezm qurılısında b.e.sh.VIII- a'sirden ma'lim, al VII a'sir aqırı-VI a'sir baslarında ilay, qam gerbish aralaspa konstruksiyalag'an usılda paydalana baslandı. VII a'sir aqırı- V a'sir baslarında qalalar qurılısında tuwrı mu'yeshli u'lken o'lshemdedi (57x60x26 sm) qam gerbishler isletilgen. Keyin bul eranın' IV a'sir usılarına deyin 42 x 42 x 12 sm; 40 x 40 x 10 sm gerishler menen qurıladı. Olar kvadrat formag'a iye [Gertman,1989]. Ushıwma Xorezm qurılıs texnikası ah'ameniylardin' ku'shli ta'sirisiz rawajlang'an. Qala qurılıslarının' bekkem bolıwı ushın qurılıs astına (turnag'ı) stilobat (platforma) isletilgen. Bunday qurılıslardın' en' u'lkeni a'yyemgi xorezmshaxlardın' Topıraq qala sarayı astındag'ı platforma bolıp onın' maydamı 80x80 m, balentligi 14-18 m. Budan basqa pandus deb atalg'an qurılıs elementi dushpannıw da'rwazag'a jaqınlasıwın qıyınlastırg'an. Olar Xiyua Topıraq kalasında, Qorg'asın qalada, Qızıl qala esteliklerinen ma'lim. Ushıwma Aral boyları elatlarında antik da'wir qurılıs texnikası, a'skeriy qural-jaraqlar zamanına say bol g'an. Qarıw jaraklardan oq jay (kuramalı gunn tipi) qalqan, nayza (pik), arbalet, palaqpan, yadro, awır texnika "manjanik" t.b. paydalanıl g'an. Qumbuz tepe, Qoy qurıl g'an qaladan tabıl g'an gulal idislerde awır atlı a'sker suwretı «katafraktarı» sa'wlelengen.

Xorezm antik tsivilizatsiyası zamanında o'nermentshilik, sawda, ma'deniyyat qatnaslar rawajlanıp bardı. Temir, bronza, keramika, suyekti qayta isleu, qarıw-jaraq tayarlaw (Topıraq qala) o'nermentshiligi izleri anıqlang'an.

Arxaika da'wiri (b.e.sh.VI-V a'sir) keramikası tsilindr deneli, ken' awızlı, du'mpek yoki ishke jimpiyg'an (tartıl g'an), dene ortası ishke

iyemeygen, tegis astı bolg'an. Bunday keramika Xorezmnen basqa Baktriyada, Parfiya, Sog'da jerlerinde ushurasqan. Bul arxaika da'wirindegi ulıwma hq belgilerdin' saqlang'anın ko'rsetedi. Biraq erte antik da'wirinde (b.e.sh. IV-II- a'sirler) jergilikli xorezmli belgiler keramika o'nimlerinde anıq ko'rine baslaydı. Atap aytqanda bul da'wirde gulal o'nimlerinin' forması, bezewi iqshamlasadı, idislar ashıq qon'ır-qızıl angobqa boyaladı, nag'ıslar kespe tuwrı mu'yeshli, u'sh mu'yeshlik relefli (bo'rtırme valik-jiyekli), sızıq spiral tu'rindegi bezew (rospisler) menen a'shekeylenedi. Eramızdan buring'ı II a'sir eranın' I a'sirinen keramika idisları standartlang'an usılda tayarlang'an. Bul o'ndiristin' joqarı rawajlanıwı menen baylanıslı degen pikirler bar. Flyagalar tayarlaw toqtaydı. I-IV a'sirlerde stankovaya keramika (gulal sharxı) o'zinin' evolyutsiyalıq rawajlanıwın dawam etken. Jan'a tiptegi xumlar, gu'zeler, bokallar, gorshok (shaugim) t.b. tayarlanadı. "Almurt" formalı xumlar menen birge "bochka" ta'rizli u'iken formattag'ı idislar payda bolg'an. Sırttan kelgen (ko'shpeli dala, qon'sı diyxansılıq zonasınan) etnik toparlarga baylanıslı jan'a keramika o'nimleri payda boladı [Vorobeva, 1959].

Antik da'wirde Xorezmd eginshilik, o'nermentshilik penen qatar sawda qatnasları rawajlang'an. Sawda qatnası jo'ninde rim tariyxshısı Strabon derek beredi. Onın' mag'lıwmatında Oks-A'miuda'rya kemesuw jolı qatnası menen Hindistan tovarları alıp kelinip Uzboy arqalı Girkang'a (Kaspiy) tu'sip onnan Kavkaz arqalı Evksinge (Qara ten'iz) o'tip sawda qatnasları alıp barılğ'an. Bul h'aqqında antik da'wir avtorları Pliniy, Polibiy mag'lıwmat qaldırğ'an [Alimova, Rtveldze, Abdurasulov, 2009]. Xorezmnin' Qara teniz boyları menen sawda jasag'anın Qoy qırılğ'an qaladan tabılğ'an delfin h'a'ykelshesi ha'm tastiyqlaydı. Antik da'wirde Xorezmnin' Hindistan menen baylanısın Topıraq qaladag'ı (Ellik qala) qara deneli a'skerler skulpturaları, diwaldag'ı arfa shertip otırğ'an h'ayal suwretleri da'lilleydi.

Ulıwma antik tsivilizatsiyası da'wirinde Xorezm ozine ta'n ma'deniyatqa iye bolg'an. Bul eski aramey jazıwları u'lgilerinin' Qoy qırılğ'an qala, U'iken Aybuyır qala, Axshaxan qala ha'm Toprak qala arxiv xujjetlerinin' tabılıwı menen de da'lillenedi. Bul derekler, arxeologiyalıq tabılmalar eradan aldın'g'ı IV a'sirde (b.e.sh.331j) İran ah'meniyları qaramag'ınan qutılğ'an Xorezm ma'mleketinin' ekonomikalıq, siësiy, madeniy ko'teriliw basqışına o'tkenliginenen derek beredi. U'lkede bul da'wir eginshilik maydanlarının' ken'eyiwi ha'm suwğ'arıw tarmaqlarının' rawajlanıwı menen de xarakterlenedi.

bu qatarda Aral boyı elatları o'zinning bir-neshe min' jilliq sawda qatnasında tek g'ana qon'sı ko'shpeli qa'wmler menen, ba'liki ulıwma ha'm Ota Shug'ıs ha'mde Qara ten'iz a'traplarındag'ı ulıwma menen de ma'deniy baylanısta bolg'an. Qullası, arxeologiyalıq tabılmalar sol zamanlarda Aral boyı elatlarının' sawda h'a'm ma'nawiy ma'deniyatının' joqarı da'rejede bolg'anınan derek beredi.

Aral boyi, Xorezm aymag'ı antik da'wirden baslap urbanizatsiya ha'm tsivilizatsiya jetiskenlikleri menen Shig'ıs ha'm Batıs ellerine ma'lim bolg'an. Arxeologiyalıq izertlewler bul u'lke jurtımızdın' tariyxında da'slepki ma'mleketshilikdin' oray, yadrosının' biri bolg'anın da'lilleydi.

Bul pikirdi tariyxıy a'debiyatlardag'ı «U'lken Xorezm» problemasının' boljawlarında tastiyqlanadı. Atap aytqanda grek tariyxshısı Gerodot (b.e.sh. V a'sir), nemis alımı Markvart (XIX a'sir), amerikalq shig'ıstanıwshı alım Richard Fray, ingliz tariyxshısı V.Gorl boljawları bug'an misal boladı. Arxeologiyalıq izertlewler negizinde Xorezm tsivilizatsiyası esteliklerin ashqan S.P.Tolstov pikirinshe axameniylar u'stemligine shekem Oraylıq Aziyada qu'dretli Xorezm ma'mleketi payda bolg'an. Sol zamanda onın' quramına Oraylıq Aziyanın' ko'pshilik jerleri Sog'da (Zarafshon xavza-deltası), Xorasan (Tu'slik Turkmenstan, Arqa shig'ıs, batıs Afg'anistan) kirgen. Xorezmlikler basqrgan bul u'lken a'skeriy, siyasiy uyıspa-birikpe alımlar ta'repinen «U'lken Xorezm» ma'mleketi dep atalg'an. V.Markvart, V.V.Bartold, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulamov, M.G.Vorobeva ha'm basqalada alımlar –“Avesto” dag'ı “Aryanem Vaydja” aynen “U'lken Xorezm” ma'mleketi uyıspası aymag'ının' o'zi degen pikirdi aytqan. Biraq bul boljawdı qollamaytug'm tariyxshı arxeologlarda bar. Ma'selen V.M.Masson: S.P.Tolstovtın' a'yyemgi Xorezm ma'deniyat tariyxın (arxeologiyalıq estelikler negizinde) «kangyuy» ha'm «kushan» dep bo'liwge kelisim bermeydi. Onın' pikirinshe Qıtay dereklerindeki Kangyuy (b.e.sh. IV-I a'a'.) Xorezm materiallarında tastiyqlanbaydı- dep boljaydı.

S.P.Tolstov ertedegi izertlewlerinin' o'zinde aq antik da'wir Aral boyı, Xorezmnin' tariyxıy esteliklerin to'mendegidey basqıshlarg'a bo'ldi. 1- *Jasau diywalları bar qalalar* (Guzeli qır, Bazar qalanın' erte qatlamları), 2- *Kangyuy ma'deniyatı* (Djanbas kala, Qoy qırıl'g'an qala, Kishi Qırıq qız, Kyunerli qala, Aq tepe t.b), 3- *Kushan ma'deniyatı*, II-III a'a'. tiysli u'lkenin' antik ma'deniyatının' rawajlanıwı dawam etedi (xarakterli esteligi Ayaz qala № 3, Topıraq qalanın' orta ma'deniyat qatlamı), 4- *Kushan-afrig ma'deniyatı* (III-V a'a'.), bul waqıtta Xorezmnin' antik ma'deniyatı dag'darısqa ushraydı (krizis), qala ıdırap zamok-qorg'an tipindeki qonıslar payda boladı (xarakterli estelikleri Topıraq qala, Jekke Parsan, Kishi Qabat qala).

Bul u'lken tsivilizatsiyalıq ashılıw bolıp sol zamannan baslap XX a'. 30-40 j. deyin S.P.Tolstovtın' da'slepki ilimiy boljawları ta'n alınıp kelindi. S.P.Tolstov du'zgen Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası waqtında aq Xorezm tsivilizatsiyasının' daslepki oshaqları tabılıp Arxeologiyalıq

izertlew barısında XX a'. 60 jıllarına kelip Shep jag'adag'ı Buzında 45, al On' jag'adag'ı A'miwda'rya deltasında 125 aslam qonıslar barlıg'ı anıqlandı. Keyin XX a'. 70 jıllarına kelip Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası xızmetkerleri ha'm O'zbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bo'limi arxeologları ta'repinen On' jag'adag'ı estelikler sanı 250 ge, al Sol jag'adag'ı estelikler sanı 60 jetti. Xorezm ekspeditsiyasının' eski xızmetkerlerinin' biri Yu.A.Rapoport Xorezm antik tsivilizatsiyası tariyxına tiysli estelikler sanı 400 ge jetedi - dep bildiredi.

Bul esteliklerdin' ko'pshiligi antik da'wir Xorezm tsivilizatsiyasının' da'slepki oshaqları bolg'an. Olarg'a a'siresse jasaw diywalları bar Gu'zeli qır, Qalalı qır, Dingilje, Bazar qalanın' erte qatlamları, Djanbas kala, Qoy qırıl'g'an qala, Axshaqan, U'lken Aybuyır qala, Kishi Qırıq qız, Kyunerli qala, Aq tepe, Ayaz qala № 3, Topıraq qala usag'an a'yyemgi ma'deniyat qatlamlarg'a iye tsivilizatsiya oshaqları kiradi. Keyingi kushan-afrig ma'deniyatı (III-V a'a'.) waqtında Aral boyı jerlerinin' antik ma'deniyat ko'rsetkishleri to'menleydi, qalalar rawajlanıwı ıdırap zamok - qorg'an tipindeki qonıslar payda boladı (xarakterli estelikleri Topıraq qala, Jekke Parsan, Kishi Qabat qala).

Ulwma Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası izertlewleri waqtında S.P.Tolstov «Xorezm tsivilizatsiyası» degen tu'sinikti arxeologiya ilimine engizdi. İlimpaz Xorezm tsivilizatsiyası esteliklerin analizlew jolı menen bul u'lkeni “Orta Aziya Egipeti” dep ornalı ataydı. Sonı aytıw kerek Orta Aziyadag'ı son'g'ı arxeologiyalıq izertlewler bul ulı ilimpazdın' ayrım pikirlerin korrektsiyalawg'a, o'zgeriwlerge alıp kelmekte. Ma'selen jergilikli tsivilizatsiya, a'siresse urbanizatsiya tariyxına tiysli ayrım pikirler M.M.Mambetullaev ha'm G.X.Xojaniyazov ta'repinen azlı-kemli o'zgerislerge ushradı.

Joqanda keltirilgen qala-qorg'anlar o'z zamanına say qurılıs materiallarınan tiklengen. Qurılıs texnikasında negizinen qam ılay (paxsa, qam gerbish), ganch, qamıstan paydalanılsada, olarg'a qosımsha ag'ash, tas usag'an qurılıs materialları qollanılg'an. İlaydan qurıw Xorezmda b.e.sh. VIII a'sirden ma'lim, al VII a'sir aqırı-VI a'sir baslarında ılay, qam gerbish aralaspı (kombinirovanniy sposob) usılda

paydalana baslag'an. VII a'sir aqiri-V a'sir baslarida qalalar qurilishida tuwrı mu'yeshli u'lken o'lishemdegi qam gerbishler isletilgen. Keyin b.e.sh. IV a'sir ortalarina kelip kvadrat formadag'i gerbishler menen awmastı. Uhwma kangyuy, kushanlar da'wirinde Xorezm qurılıs texnikası ah'ameniylerdin' ta'sirisiz rawajlang'an. Qala qurılıslarının' bekkem bolıwı ushın qurılıs astına stilobat-platforma, panduslar isletilgen. Uhwma Xorezmde antik da'wir qurılıs texnikası, askeriy qural-jaraqlar zamanına say bolg'an. Qarıw jaraqlardan quramalı gunn tipindegi oq jay (Qoy qırılǵ'an qala, Topıraq qala), kalqan, naiza, arbalet, palaqpan, yadro, awır texnika «manjanik» paydalanılǵ'an. Qumbız tepe, Qoy qırılǵ'an qalada tabılǵ'an keramika ıdısların da awır qurallang'an atlı a'skerdin' relefli suwreti «katafraktariy» sa'wlelengen.

Aral boyı, Xorezm antik tsivilizatsiiası zamanında onermentshilik, sawda, ma'deniy qatnaslar rawajlanıp bardı. Temir, bronza, keramika, suyekti qayta islew o'nermentshiligi izleri anıqlang'an (Topıraq qala). B.e.sh. IV-II a'sirlerde jergilikli belgiler keramika o'nimlerinde anıq ko'rine baslaydı. Atap aytqanda bul da'wirde ıdısların' forması, bezewi ıqshamılasadı, ıdıslar ashıq qon'ır-qızıl angobqa boyaladı, nag'ıslar kespe tuwrı mu'yeshli, ush mu'yeshlik relefli (bo'rttırme valik-jiyekli) sızıq, spiral tu'rindegi nag'ıslar menen a'shekeylenedi. B.e.sh. II a'sir eramızdın' I a'sirinen keramika ıdısları standartlang'an usılda tayarlanadı. Bul islep shıǵ'arıw o'ndirisinin' rawajlanıwı menen baylanıslı. Ayrım ıdıslardı (flyagalar) tayarlaw toqtaydı.

I-IV a'sirlerde stankovaya keramika (kulal sharxında tayarlang'an) o'zinin' evolyutsiyalıq rawajlanıwın dawam etken. "Almurt" formalı xumlar menen birge "bochka" ta'rizli xumlar payda bolg'an. Jan'adan otırqshı aymaqlarg'a kirip kelgen etnik toparlarga baylanıslı taza keramika o'nimleri payda bolg'an.

Antik da'wirdegi Xorezm sawda qatnası jo'ninde Rim tariyxshısı Strabon derek beredi. Onın' mag'lıwmatında sawda iyeleri Oks-A'miuda'rya suw jolınan paydalanıp Hindiya tovarları menen Uzboydan Girkang'a (Kaspiy) o'tip Kavkaz jolı arqalı Evksin (Qara ten'iz) boylarında sawda islegen. Xorezm ha'm arqa Qara ten'iz boyları menen sawda jasag'an. Qoy qırılǵ'an kala esteliginen delfin h'a'aykeshesi bar ju'zik tabıldı. Elat Jerorta ten'izi arqalı Rim menen de baylanısta bolg'an. Bul h'aqqında amfora ta'rizli taw xrustalnan jasalg'an bezew, ko'k iren'li Rim shiyshe ıdısları (Qoy qırılǵ'an qala) mag'lıwmat beredi. Antik da'wirdegi jergilikli xalıqtın' Hindistan menen baylanısın Topıraq

qala qurılısında qara deneli a'skerler, diwaldag'i arfa shertip otırg'an a'yal suwret, skulpturalıq h'aykeller tasiyqlaydı.

Uhwma antik tsivilizatsiiası da'wirinde Xorezm ozine ta'n ma'deniyat iye bolg'an. Bul eski aramey jazıwları u'lgilerinin' Koy qırılǵ'an kala, U'lken Aybuyır qala, Axshaxan qala ha'm Topıraq qala qurılısı suwretlerin' tabılıwı menen de da'liyllenedi.

PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR

I.O'zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov miynetleri

- Karimov I.A.** Tarixiy yadnamasiz kelemek joq. No'kis,1998.
Karimov I.A. Wz kelajagimizni wz qulimiz bilan qurmoqdamiz.// «Turkiston» gazetasi muxbirining savollariga javoblar. Toshkent:Wzbekiston», 1999.-16 b.
Karimov I.A. Xiva shah'ining 2500 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosidagi tabrik swzi // Xavfsizlik va barqorar taraqqiёт ywvida. Asarlar. – 6 jild. – Toshkent: «Wzbekiston», 1998. –B. 374-380.

II. Ilimiy a'debiyatlar

- Avenesova N.A.** U istokov urbanisticheskogo Afrasiaba // IMKU. Vip.32. Samarkand, 2001.
Alimova D., Rtveldze E., Abdurasulov U. Srednyaya Aziya-Zakavkaze-Rim: O znachenii vodnogo puti po Amudare cherez Kaspiyskoe more v Zakavkaze// «Dorogi Strabona kak chast Velikogo Shelkovogo puti / Materiali mejdunarodnoy konferentsii. -Samarkand-Tashkent, 2009.
Andrianov B.V. Drevnie orositelnye sistemi Priaralya. M.,1967.
Antropologiya i kultura Kerder. Tashkent,1970.
Askarov A.A. Sapalli tepe. Tashkent,1973;
Askarov A.A., Abdullaev B.N. Djarkutan. K probleme protogorodskoy tsivilizatsii na yuge Uzbekistana. Tashkent,1983.
Bazarbaev J, Xujaniyazov G, Bazarbaev R. Amudare boylarindag'ı zardushtiylik izleri. Nokis,2008.
Baratov S.R, Matrasulov Sh.Arxeologicheskie raboti v Yujnom Xorezme // AİU-2002 g. Toshkent, 2003.
Baratov S.R, Raxmanov U.R. Novie arxeologicheskie materialı k drevneyshey istorii goroda Xazarasp// Antik davr tsivilizatsiyasi taraqqiётida Xorazning wmi / İlimiy anjuman materiallari. Xiva-2011.
Bolelov S.B. Nekotore itogi arxeologicheskix rabot na Xumbuztepa // ONU.1999. № 9-10.
Buryakov Yu.F.İstoricheskie topografiya drevnix gorodov Tashkentskogo oazisa. Tashkent,1982.

- Buryakov Yu.F.** Urbanizatsionnye protsessi v bassejne Drevnego Xazarasp. Kazaxstan i Ewraziya. Skvoz veka. İstoriya, arxeologiya, etnologiya. Moshkva: Almas, 2010.
Buryakov Yu.F. Antichnaya keramika Xorezma// Keramika Xorezma. Sbornik nauchnykh trudov. Tom IV. Moskva,1959.
Buryakov Yu.F., Lapirov -Skoblo, M.S.Nerazik E.E. Arxeologicheskie raboti v Xazaraspe v 1958-1960 gg// Materiali mejdunarodnoy ekspeditsii (MXE), vip. 6.M. 1963. 158-bet.
Buryakov Yu.F. Problema «Bolshogo Xorezma» i arxeologiya // Arxeologiya i arxeologiya Sredney Azii. Moskva,1979.
Buryakov Yu.F. Tadjiki. Tom 1. Dushanbe, 1989.
Dzhaman A.N. Stroitel'naya texnika drevnego Xorezma// Avtoref. kand. diss. ist.nauk. Moskva,1989.
Dzhaman A.N. Gorodskaya Toprak kala. Moskva,1982.
Dzhaman A.N. Toprak kala. Dvoretz. Moskva, 1986.
Dzhaman A.V. Tok kala. Tashkent,1964.
Ermatov Ya.G'. Qizilqum ichida a'yyemgi madaniyat izlari// Fan va texnologiya 1939. № 7-8.(Latm h'aribinde).
Ermatov Ya.G'. Xorezmnin' sug'orish tarixi. Toshkent,1960.
Drevnostı Yujnogo Xorezma // Trudi XAEE.Tom.XVI M.,1991.
Zaidneprovskiy Yu.A. Drevnezemledelcheskaya kultura Ferg'ani. M.: -I. -1962.
Ismoiliddinov M. X. Rannegorodskaya kultura Samarkandskogo Sogda. Tashkent, 2005.
Koy kiritgan kala. Moskva,1967.
Kuzali Kir-2. Moskva,2005.
Mambetullaev M. Alma-Atshgan. I-II. // Vestnik KKFAN RUz, 1982 № 4.
Mambetullaev M., Kdirniyazov M.Sh. Gorodishe Voyangan./ «Arxeologiya Priaralya» (AP). Vip.1. Tashkent 1983.
Mambetullaev M. Xumbuztepe-keramicheskii tsentr Yujnogo Xorezma // AP. Vip.II. Tashkent,1984.
Mambetullaev M.M. Toprak kala Shavatskaya// AP. Vip.3. Tashkent,1986.
Mambetullaev M.M. Gorodishe Bolshaya Aybuyir kala (raskopki 1976-1977 i 1981 gg.// AP. Vip.IV. –Tashkent,1990.
Mambetullaev M.M. İstoriya i kultura Yujnogo Xorezma antichinoy epoxi // Avtoref. diss. dokt. ist.nauk. Tashkent,1994.

- Mambetullaev M.M., Matrasulov Sh, Yusupov N.** Nauchnyy otchet o rabotax Xazarasp'skogo arxeologicheskogo otryadv v 1996 g. Xiva, 1996.
- Mambetullaev M., Abdirimov R.** Osnovnie etapy razvitiya goroda Xiva // ONU. 1997. №7.
- Mambetullaev M.M., Xodjayov T.K.** Rannesrednevekoviy nekropol Kuyuk kala. Moskva, 2008.
- Mambetullaev M.M.** Issledovaniya xramovogo kompleksa Bolshaya Aybuyir – kala// Arxeologiya Uzbekistana. 2011. № 1 (2).
- Masson V.M.** Altin tepe. Leningrad, 1981.
- Masson V.M.** Kulturogenез drevney Tsentralnoy Azii. SPb., 2006.
- Nerazik E.E.** Selskoe jilishе v Xorezme (I-XIV vv.). M., 1976.
- Priarale** na perkrestke kultur. Samarkand, 2013.
- Rapoport Yu.A., Trudnovskaya S.A.** Gorodishe Gyaur kala // Trudi XAEE. Tom.2. M., 1952.
- Rapoport Yu.A., Lapirov-Skoblo M.S.** Raskopki dvortsovogo zdaniya na gorodishe Kalah-gir v 1958 g.// MXE. Vip.6. M., 1965.
- Rapoport Yu.A.** Kratkiy ocherk istorii Xorezma v drevnosti // Priarale v drevnosti i srednevekovе. M. 1998.
- Rtveladze E.V i dr.** Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana. Tom I. Tashkent, 2009.
- Sagdullaev A.S.** Osedlie oblasti yuga Sredney Azii v epoxu rannego jeleza (genезis kulturi i sotsialno-ekonomicheskaya dinamika) // Avtoref. dis.dokt. ist. nauk. –M., 1989;
- Sagdullaev A.S.** Voprosi tipologii i xronologii drevneyshix gosudarstv Sredney Azii // Srednyaya Aziya i mirovaya tsivilizatsiya. –Tashkent, 1992.
- Sarianidi V.** Drevnie zemledeltsi Afganistana. Xram i nekropol Tillatepe. - Moskva-1985.
- Suleimanov R.X.** Drevniy Naxsheb. Tashkent, 2000.
- Terenojkin A.I.** Arxeologicheskie razvedki v Xorezme // Sovetskaya arxeologiya. № 6. 1940.
- Toynbi A.** Postijeniya istorii. M.:Progress, 1991.
- Tolstov S.P.** Drevnexorezmiyskie pamyatniki Karakalpakii // Vestnik drevney istorii. 1939. № 3.
- Tolstov S.P.** Drevniy Xorezma. M, 1948.
- Tolstov S.P.** Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. M., 1962.
- Yakubovskiy A.Yu.** Glavnie voprosi izucheniya istorii razvitiya gorodov Sredney Azii // Trudi Tadj. filiala AN SSSR. T.29. 1951.

- Yakubovskiy A.Yu.** Obrazovatelnie sooruzheniya gorodisha Kurgashin-kala // Trudi Tadj. filiala AN SSSR. T.29. 1951.
- Yakubovskiy A.Yu.** Priaralya. Vip.II. – Tashkent, 1984.
- Yakubovskiy A.Yu.** Kad kala (raboti 1981-1982 gg.) // AP. Vip.3. Tashkent, 1986.
- Yakubovskiy A.Yu.** Kadingi Xorezm mudofaa inshootlari. Tashkent, 2007.
- Yakubovskiy A.Yu.** Rannaya gorodskaya kultura epoxi bronzi yuga Sredney Azii (na materialax Djarkutan) // Avtoref. diss.dokt.ist. nauk. –M. 1999.
- Yakubovskiy A.Yu.** A'yymgi Wra Osiё shah'arlari tarixi. –Toshkent, 2006.
- Yusupov N.** Serdisе drevnego Xorezma. Ashxabad, 1993
- Yakubovskiy A.Yu.** Glavnie voprosi izucheniya istorii razvitiya gorodov Sredney Azii // Trudi Tadj. filiala AN SSSR. T.29. 1951.

- Yudin N., Vagodin, Alison V.G. Beets, Fiona Kidd, Elizabeth Baker Bate, Chairat Chozhanyazov, Shamil Amirov, V.V. Yagodin and Usraldina Fray.** Karakalpak-Australian excavations in Ancient Chorasmia. An Interim Report on the Kazakly-yatkan Wall Paintings: The "Portrait" Gallery // Journal of Inner Asian Art and Archaeology # 3. Bhopal, 2009.
- Rtveladze E.** Civilizational states cultures of Central Asia. Tashkent, 2003.
- Childs G.** The urban revolution // Town Planning Rev. 1950. Vol. 21.
- Chozhanyazov Chairat.** The military architecture of ancient Chorasmia (6th century BC - 4th century AD). Parij, 2006.

- «**Avesto**» – Zardushtiylardin' qa'ramatli kitabi, b.e.sh.VII-VI a'a'. qa'liplesken, 21 kitaptan ibarat, «Gatlar» (qosiqqlar) dan quralg'an.
- «**Aranem Vayja**» – «Avesta» kitabında xorezmliklerdin' jasag'an juru Aranem Vaychax, yag'nuy ariylar eli dep atalg'an
- Angob** – gulal idisi u'stine jag'ulg'an suyuq boyau
- Antichnost** - b.e.sh.VI - e. IV a'a'. shegeralamushi tariyxıy ma'deniyy da'wir.
- Aramey jazıwı** – e.a. XV a'. payda bolg'an degen pikir bar, 30 h'a'ripten kuralg'an. E.a. III-II a'a'. aramey jazıwı negizinde Xorezm jazıwı qa'liplesken.
- Arxayka da'wiri** – b.e.sh.VI-IV a'a'. Xorezm ma'deniyyatı basqıshı
- Axshaqan qala** – b.e.sh. IIIe.-I, II a'sir esteligi. Beruni rayoni.
- Bazar qala** – b.e.sh. VI-IV a'a'. arxayka da'wir esteligi
- Bashnya** – minar, kungura ma'nilerin bildirgen
- Gerodot** – b.e.sh. VI-V a'a'. Grek tariyxshısı «Tariyx» kitabı avtorı
- Grifon** – apsanaviy qanatlı jirtqısh kus, antik da'wir mifologiyası, bezu iskusstvosiına ta'n.
- Gu'zeli qır** – b.e.sh.VI-IV a'a'. antik da'wir esteligi
- Zveriyıy stil** – «d'ayuanat kelbetinde» islengen torevtika o'nimleri, ko'shpeli skif, sak, massagetlerge ta'n iskusstvo tu'ri
- Qalah qır I, II** – b.e.sh. V a'. - e. I, IV a'a'. da'slepki jergilikli qorg'an-kala
- Kangyuy da'wiri** – b.e.sh. V-III a'a'. Kangxa, Kangyuy atamaları menen baylanıslı.
- Qoy qırılğ'an qala** – b.e.sh. IV e.- IV a'sirleri. To'rtkul rayoni, diniy-siyınıw ornı, observatoriya bolg'an degen boljawlar bar.
- Kulturogenez** – eki, quramalı so'z ma'deniyyatın' kelip shıg'ıw probleması qamtıydı
- Kushanlar da'wiri** – e. I-IV a'sir. Kushanlar imperiyası atı menen baylanısh
- Mambetullaev M.M.** - t.i.d, professor Xorezm antik da'wir ma'deniyyatın izertlewshi. Xiyua kalasınıń jasın anıqlawda u'lken u'les qosqan (No'kis).
- Moxendj- daro** – Xarappa tsivilizatsiyasınıń oraylarınıń biri, Pakistan, b.e.sh.III-II a'sirler
- Nerazik E.E.** - t.i.d. Topraq qala, Ayaz kala estelikleri, antik, erte orta a'sir Aral boyı kala tariyxın izertlewshi (Moskva)

- Faydas** – frants. pente douce – tekis ko'terilip baratuwg'in jol maydani, basqısh tımsaq (hodok) u'atindegi bas da'rwazag'a kiretwg'in jol
- Fayzıng** – at bası yaqi qanatlı at ta'rizli bezetilgen bronza, temir
- Frantsuzskiy** – b
- Gilyanpırlı A.Yu** – t.i.d, Aral boyı antik da'wir kala tariyxı, zoroastrizm bol shıta izertlewshi ilimpaz (Moskva)
- Frantsuzskiy** – qorg'an aldında qurılğ'an aldamslı-labirint bekinis
- İnanı**
- İzaf** – arxitektura, ko'rkem o'nerde ko'llanilatug'in bo'rttırme bezew
- İnan** – pil suyegi, ilay, ren'li metaldan tayarlang'an at suwreti bar shaq ta'rizli islengen – sharap ishiw idisi
- Kazdullaev A.S** – t.i.d, professor, erte temir a'siri tariyxı (Baktriya), antik da'wir tsivilizatsiya, ma'mleketshilik tariyxın izertlewshi (UzMU, Tashkent)
- Kapalı tepe** – Surxanda'rya oblasti bronza esteligi, prtorod protogorod juwap beredi
- Kritobat** – grek. stylobates, antik da'wir arxitekturadag'ı kolonna atındag'ı tas baza yaqi ornı
- Strabon** - II- I a'a'. Rim geografi («Geografiya» kitabı avtorı)
- Tolstov S.P** – akademik, professor, t.i.d, Xorezm arxeologiya-etnografiyalıq ekspeditsiyasınıń sho'lkemlestiriushi (1937-1992-jj)
- Topraq qala** – I-IV a'a'. Qaraqalpaqstan Respublikası Ellikqala rayoni, antik da'wir esteligi
- Toyalı Arnold** – Tsivilizatsiya tariyxın izertlewshi amerikalıq ilimpaz
- «**U'lken Xorezm**» - problemalıq ma'sele bolıp, Avesto, grek avtorları mag'lıwmatları negizinde e.b VII-VI a'a'. Orta Aziyada qa'wimler konfederatsiyasınıń quralg'an, qa'liplesken ma'mleket tipindegi birikpe.
- Flyaga** – bir jag'ı jalpaq, ekinshi ta'repi bo'rttırme, sizba usılda bezelgen eki tutqalı idis
- Nojanliyazov G.X.** – O'zbekstan Qah'armanı, arxeolog, Aral boyı antik da'wir qala-qorg'anları fortifikatsiya tariyxın izertlewshi
- Xorezm jazıwı** - e.a. III-II a'a'. aramey jazıwı negizinde Xorezmde qa'liplesken.
- Tsivilizatsiya** – latin. "civilis" – grajdanlıq, ma'mleketlik degendi an'latıp, bul ma'deniyyat (rus. "kultura") so'zinin' sinoniminde bildiredi.
- Chayld Gardon** – Tsivilizatsiya tariyxın izertlewshi amerikalıq ilimpaz
- Yaz I, II, III** – Yaztepe 1,2,3 Tu'slik Turkmenstandag'ı erte temir a'siri estelikleri

Orayliq Aziyadag' i tsivilizatsiya oshaqlari a'yyemgi qalalar...

- A. Arkaim, Merv, Dvini
- B. Samarkand, Uygarak, Koktepe
- C. Buxara, Xiva, Samarkand
- D. Tashkent, Termez, Varaxsha.

Xorezm jerinde bronza deuiri adamlari ne menen shugillangan?

- A. Termeshilik, mal-sharuashilik
- B. Sharuashilik,diy xanshilik
- C. Balikshilik, onermentshilik
- D. Onermentshilik, sawda

Akinak degen ne zat ozi?

- A. Ok jay ushi
- B. Nayza ushi
- C. Semser
- D. Kilish

Akademik C.P.Tolstovtung ilimiy miynetlerin korsetin?

- A. "Eski Merv karabaxanasi", "Varaxsha"
- B. "Urgensh karabaxanasi", "Mizdakxan kalashasi"
- C. "Twprak kala", "Tok kala"
- D. "A'yyemgi Xorezm"

Akademik A.Askarovning bronza da'wiri boyinsha kanday miynetleri bar?

- A. "Xorezmning suugarnu tariyxı", "Jarkutan"
- B. "Erk kala", "Jaytun konisi"
- C. "Kuchuk tepa konisi", "Sapallitepa"
- D. "Sapollitepa", "Jarqutan"

Kedimgi temir deuirinde Orta Aziyanın tuslik oblastlarında kanday medeniyat rauajlandi?

- A. Namazga.
- B. Altın tepe.
- C. Yaz II
- D. Jaytun.

Orta Aziyada gonchar stanogi birinshi merte kay jerde tabilgan?

- A. Tuslik Ozbekistan
- B. Tuslik Turkmenstan
- C. Tuslik Xorezm
- D. 1-3 jauaplar tuuri

1911-1912 yillarda...

- A. Tarixiy-geografiya tarixi
- B. Eski deuiyat, tsivilizatsiya xam ma'mleketshilik
- C. Kedimgi Orayliq Aziya kulturogenezi
- D. Hozirgi tsivilizatsiyalar

1911-1912 yillarda (Xorezm) qorg'ani kashan salindi?

- A. III-IV-asr
- B. IV-VI-asr
- C. I-IV-asr
- D. II-IV-asr

Fustat shengen sekstant kay Jerden tabilg'an?

- A. Buxara
- B. Koy kirilgan kala
- C. Merv
- D. Varaxsha

Uchastda qaysi shugarsa'ykesında Orta Aziya qauim, xaliqlarin atap...

- A. Geografiya, eftalit, gun
- B. "Dunē tabiyati", "tozar, margian"
- C. "Germanlar", Xorezm, tyurk"
- D. "Tarix", sak

Ilatus sem Shugis mifologik syujetlarin keliplestirgen ritonlar qaysi jerden tabilgan...

- A. Merv
- B. Tuproq qala
- C. Varaxsha
- D. Kuykriilgan-kala

Topraq qala qorg'ani qaysi da'wirge tiysli...

- A. Kushan
- B. Afrig
- C. Axemenidler
- D. Kanguy

"Angob" degen ne. Ol idislarga kaday texnologik protsess uaktunda jagiladi...

- A. Idiska boyau jagıp, ustine kaitaldan boyau siniriu
- B. Idistin ustine boyau ustine nagıs oyıu
- C. Idiska kuydirilemen degenshe jagılatugın suyıq ılay
- D. Idiska salıngan ılay.

Ossuariy degenimiz ne, kimlerge tiysli...

- A. Jerdi uıyıp islengen kebr
- B. Olini jerleytugin amawlı orn.
- C. Olini krematsiya jasau
- D. Suyek saklagısh

Tsivilizatsiyani tariyxın ilimde izertlew qashan baslang'an

- A. Antik da'wirde
- B. XV-XVI -a'a'. İtaliya
- C. XVIII -a'. Frantsiya
- D. XVIII-a'. Rossiya

A'yyemgi Xorezm aramey jazıwları ulgileri kay jerde tabılgan...

- A. Urganch, Xiva
- B. Kuzali-kir, Janbas kala
- C. Jampik kala, Kiyat
- D. Aybuyir kala, Koy kırılğan kala-

Xorezmda h'ayal xaykesheleri kaysı deuirlerge kobirek tiysli...

- A. Kangyuy
- B. Keshki paleolit
- C. Neolit
- D. Arxayka

Baktriyaning orayı bul

- A. Marakanda
- B. Parfnisa
- C. Baktro
- D. Shash.

"Altın tepe" shıgarsa'ykesinin avtorı....

- A. B.Masson
- B. M.İtina
- C. J.Kabirov
- D. A.Askarov

Akademik B.M. Massonnın' tsivilizatsiya h'aqında shıg'arsa'ykesi...

- A. Tsivilizatsiya tariyxı
- B. Ma'deniyat, tsivilizatsiya xam ma'mleketshilik

A'yyemgi Chaylıq Aziya kulturogenezi

h'akında tsivilizatsiyalar

h'akında "Zambı an'ng'ı mun' jılıqta tiri tsivilizatsiyanın' neshe tu'rin

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

h'akında

Kdurniyazov M. -Sh.
Kdurniyazov O.-Sh.

ANTİK DA'WİR XOREZM
TsİVİLİZATsİYaSİ TARİYXI

«Miratiz Nukus» ЖШЖ баспаханасында басылды.
Өзбекстан Республикасы боспа сөз хабар агентлигинин
2013-ыл 10-майдаы № 11-3059 лицензиясы.
Калемі 5 баспа табақ. Қылас келемі 60х84 1/16
Буйыртпа №87. Тиражы 120 нуска
Офсет усылында басылды.